

Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting

Rondkomen na pensionering, nu en in de toekomst

4 oktober 2018

Rondkomen na pensionering, nu en in de toekomst

Auteurs

Anna van der Schors, Annette Groen

Nibud, Utrecht, 4 oktober 2018

Nibud, Utrecht, 4 oktober 2018

Inhoud

Conclusie en visie Nibud.....	4
1. Inleiding.....	9
2. De financiële situatie van de huidige gepensioneerden.....	12
3. Verwachtingen voor toekomstige generaties gepensioneerden.....	17
4. Voldoende inkomen voor de noodzakelijke en gewenste bestedingen	25
5. Voorbereiding op pensionering	30
Literatuur.....	35
Bijlage 1 Onderzoeksverantwoording	37
Bijlage 2 Inkomenswaardering naar inkomen	39
Bijlage 3 Verandering in de zorguitgaven na pensionering	40

Conclusie en visie Nibud

De afgelopen eeuw is er veel veranderd in de financiële situatie van ouderen. Met de komst van pensioenvoorzieningen via werkgevers en de komst van de ouderdomswet is de armoede onder ouderen sterk afgenomen. Sinds 2002 zien we dat gepensioneerden beter kunnen rondkomen dan niet-gepensioneerden. Twee derde van hen komt gemakkelijk rond, tegen 48 procent van de 65-minners. Het Nederlandse pensioenstelsel is het op een na beste ter wereld, volgens de Global Pension Index van Mercer. Desondanks bestaat er discussie over de houdbaarheid ervan. Allerlei mogelijke herzieningen liggen op tafel, maar definitieve besluiten zijn nog niet genomen. Daarbij is de vraag wat wenselijk is vanuit het oogpunt van (de portemonnee van) huishoudens zelf. Hoe voorkomen we dat het voor gepensioneerden de komende decennia moeilijker wordt om rond te komen?

Het Nibud streeft naar een Nederland zonder geldproblemen. In dit rapport zijn we nagegaan hoe we ervoor kunnen zorgen dat de komende 40 jaar huishoudens na hun pensionering hun inkomsten en uitgaven in balans kunnen houden. De vraag is welke groepen daarbij extra aandacht nodig hebben.

Inkomsten en uitgaven in balans na pensionering: wat verstaan we eronder?

- Het inkomen is voldoende om in de gewenste behoeften te voorzien en minimaal voldoende om de noodzakelijke uitgaven voor levensonderhoud te bekostigen.
- Men is niet genoodzaakt om na de AOW-gerechtigde leeftijd te moeten werken om in de noodzakelijke uitgaven van het levensonderhoud te kunnen voorzien.
- Men beschikt over een buffer om onverwachte, noodzakelijke uitgaven tijdens de pensioenperiode op te kunnen vangen.
- Men kan anticiperen op de inkomsterugval na pensionering: men heeft voorafgaand aan de pensionering voldoende een beeld van de inkomenssituatie tijdens zijn pensioenperiode, zodat men zijn bestedingen daarop kan afstemmen.
- Men hoeft niet meer inkomen en vermogen te hebben dan nodig is om in de gewenste behoeften en in een eventueel gewenste nalatenschap te voorzien.

Rondkomen na pensioen nu: de financiële situatie van de huidige gepensioneerden

Wat betreft de huidige financiële situatie van gepensioneerden geldt:

- De vermogenssituatie van gepensioneerden verschilt sterk. 36 procent heeft niets achter de hand, terwijl minimaal één op de vijf ook meer dan 30.000 euro achter de hand heeft.
- Een derde van de gepensioneerden heeft moeite met rondkomen en 21 procent maakt zich zorgen over zijn financiële situatie. Degenen die moeilijk rondkomen, zijn:
 - > gepensioneerden met lagere inkomens (53 procent van degenen met een netto huishoudinkomen van maximaal 2.000 euro);
 - > huishoudens die alleen van een AOW-uitkering rond moeten komen (61 procent van hen);
 - > huurders (54 procent van hen);
 - > voormalig zelfstandigen (44 procent van hen);
 - > gescheiden personen (51 procent van hen).

Er is bij deze groepen vaak ook een samenhang met het inkomen. Als we daarvoor corrigeren, hebben deze groepen, ongeacht het inkomen, nog steeds meer moeite om rond te komen.

- 58 procent heeft de overgang naar pensionering als (zeer) goed ervaren; 10 procent als (zeer) slecht. Gepensioneerden met hogere inkomens en de meer vermogenden hebben de overgang vaker als goed ervaren, omdat ze goed kunnen rondkomen.
- De financiële situatie na pensionering was voor 55 procent van de huidige gepensioneerden zoals verwacht; bij 28 procent minder dan verwacht en 8 procent beter dan verwacht. Van degenen van wie de financiële situatie minder was dan verwacht, geeft 55 procent aan dat ze terugkijkend iets anders of extra's zouden hebben gedaan ter voorbereiding op het pensioen. Dit zegt circa 15 procent van degenen bij wie de financiële situatie naar verwachting/boven verwachting is. Zij zouden, achteraf bezien, vooral meer zijn gaan sparen, langer hebben doorgewerkt (tot aan de pensioenleeftijd) en/of de hypotheek zijn gaan aflossen.
- Gepensioneerden die minder hebben dan verwacht, hebben vooraf vaker uitgaven verlaagd, zijn blijven werken of kleiner gaan wonen.
- 55 procent heeft voorafgaand aan de pensionering de inkomsten en uitgaven op een rij gezet. Zij hebben bijna allemaal (96 procent) een idee hoe de financiële situatie er na pensionering uit zou zien. Van degenen die de financiële situatie niet in kaart hadden gebracht, had 17 procent geen verwachting over de financiële situatie.
- 54 procent van de gepensioneerden geeft aan voorafgaand aan de pensionering maatregelen te hebben genomen. Vier op de tien is zelf gaan sparen of beleggen. Ook geeft vier op de tien aan uitgaven te hebben verlaagd.
- Van de gepensioneerden geeft 60 procent aan een koopwoning te hebben. Van hen heeft 73 procent een hypotheek, 23 procent heeft de hypotheek afgelost en 4 procent heeft de woning gekocht zonder dat hier een hypotheek voor nodig was.
- De meeste gepensioneerden met een eigen woning hebben overwaarde in de woning (86 procent), maar hebben geen plannen om die te verzilveren. Minder dan 1 procent wil een extra hypotheek afsluiten om de waarde te gebruiken voor andere bestedingen.
- De neiging om te verhuizen, zowel onder huiseigenaren als huurders, is beperkt: 9 procent van de gepensioneerden wil graag kleiner gaan wonen en 9 procent is al kleiner gaan wonen. Het overgrote deel wil zo lang mogelijk blijven wonen waar men nu woont.
- Ook wanneer we rekening houden met verschillen in inkomen, geldt dat woningeigenaren vergeleken met huurders:
 - > meer vermogen hebben;
 - > gemakkelijker kunnen rondkomen;
 - > de overgang in de financiële situatie kleiner vonden;
 - > gelijkblijvende of minder woonlasten hebben na hun pensionering. Huurders daarentegen geven aan dat hun woonlasten zijn gestegen na hun pensionering.
- 17 procent van de gepensioneerden heeft een inkomen dat zij zelf als onvoldoende bestempelen; nog eens 34 procent heeft een inkomen dat zij als niet goed en niet slecht zien. Zowel alleenstaanden als paren ervaren het betreffende AOW-bedrag als een slecht inkomen. Een inkomen van 1.500 euro netto per maand (alleenstaanden) en 2.000 euro netto per maand (paren) vinden zij voldoende¹.
- Gepensioneerden met de lagere inkomens zijn een groter deel van hun totale inkomsten kwijt aan noodzakelijke uitgaven dan gepensioneerden met hogere inkomens.

¹ Het gaat hier om het netto inkomen; zonder toeslagen zoals zorgtoeslag en huurtoeslag.

Rondkomen na pensionering in de toekomst: hoe zorgen we daarvoor?

Wetende wat de financiële situatie van de huidige gepensioneerden is en rekening houdend met het menselijk gedrag en maatschappelijke ontwikkelingen, hoe zorgen we er dan voor dat de komende 40 jaar gepensioneerden hun inkomsten en uitgaven in balans kunnen houden? Hieronder de visie van het Nibud hierop en aanbevelingen daarover.

Waarborg dat alle werkenden voldoende pensioen opbouwen

Het Nibud ziet een sterke discrepantie in de totale financiële situatie na pensionering van gepensioneerden met lagere, en die met hogere inkomens. De gepensioneerden met lagere inkomens hebben vaker niet of nauwelijks spaargeld (een financiële buffer). Hierdoor is het lastig om (onverwachte) uitgaven tijdens de pensioenperiode op te vangen. Daarnaast zijn gepensioneerden met lagere inkomens een groter deel van hun inkomen kwijt aan noodzakelijke uitgaven (woonlasten, overige vaste lasten en voeding). Zo hebben ze gemiddeld genomen hogere woonlasten dan woningeigenaren - die ongeveer 20 procent van de totale bestedingen uitmaken - omdat gepensioneerden met lagere inkomens vaker in een huurwoning wonen.

Omdat een inkomen dat alleen bestaat uit een AOW-uitkering niet als voldoende wordt gezien, moeten we ervoor zorgen dat werknemers in loondienst (én zelfstandigen) *automatisch* extra geld opzij (blijven) zetten als aanvulling op de AOW. Juist voor degenen met een relatief laag inkomen is dat van belang. Behalve het verlagen van hun dagelijkse uitgaven, is het niet te verwachten dat zij alternatieve pensioenvoorzieningen zullen treffen. Een belangrijk deel van de Nederlanders heeft al nauwelijks geld achter de hand voor onverwachte noodzakelijke uitgaven op de korte termijn. Zelf geld opzij zetten als inkomensvoorziening na de pensionering, is er dan helemaal niet bij. Ook is het niet realistisch om te denken dat iedereen in staat is om een eigen woning te gaan kopen; circa 30-35 procent van de toekomstige generaties AOW-gerechtigden zal huurder blijven en met huurlasten te maken hebben.

Een systeem waarin werkenden automatisch – op grond van bepaalde kwaliteitseisen zoals een minimaal opbouwpercentage – pensioen opbouwen, waarborgt dat mensen die niet zelf aan de slag (kunnen) gaan met hun inkomenssituatie na pensionering, wel over voldoende pensioen beschikken. Alleen diegenen die kunnen aantonen na pensionering voldoende inkomen te hebben voor alle uitgaven, zouden van deze standaardoptie mogen afwijken.

In dat kader juicht het Nibud het toe dat kleine pensioenen - tussen de 2 en 474 euro bruto per jaar - sinds 1 januari 2019 niet meer mogen worden afgekocht, maar behouden blijven voor de pensioenopbouw. Dit voorkomt dat mensen die regelmatig van baan wisselen en hierdoor telkens beperkt pensioen opbouwen, op hun pensioendatum minder inkomsten hebben. Gezien het toenemende aantal flexwerkers en baanwisselingen is dit extra relevant.

Het Nibud vindt het ook positief dat slechts 4 procent van de werknemers geen collectieve pensioenregeling via de werkgever heeft. Dit zegt echter niets over de kwaliteit van de regeling. Met een beperkte opbouw is de kans op onvoldoende inkomen na pensionering ook groter.

Het percentage werknemers met een beschikbare-premieregeling neemt toe, waardoor meer verantwoordelijkheid bij mensen zelf komt te liggen, bijvoorbeeld in de keuze van de beleggingsportefeuilles. Daarbij is het zeer belangrijk dat de aangeboden standaardoptie - wanneer men geen actieve eigen keuzes maakt - zorgt voor voldoende pensioenopbouw. Een verdeling van dit aanvullende pensioen in een gegarandeerd deel en een meer onzeker deel zou meer duidelijkheid geven over wat men kan verwachten.

Laat zelfstandigen automatisch pensioen opbouwen

Gepensioneerden die voorheen zelfstandige waren, hebben meer moeite met rondkomen (44 procent van hen, tegen 33 procent van de niet-zelfstandigen). Hoewel de spreiding in verwacht pensioeninkomen groot is, blijkt dat van de huidige werkenden de doorsnee zelfstandige naar verwachting een kleiner deel van het huidige inkomen na pensionering te besteden heeft dan de doorsnee werknemer in loondienst. De hoeveelheid opgebouwd pensioen is onder zelfstandigen dus lager. Aangezien zelfstandigen momenteel een

groter deel van de beroepsbevolking vormen, is er dus een reëel risico dat een groter deel van de toekomstige gepensioneerden moeilijk kan rondkomen.

Op dit moment zijn zelfstandigen geheel zelf verantwoordelijk voor de opbouw van hun pensioen. Ze sluiten ook meer dan anderen lijfrentes en bankspaarproducten af. Dit doen echter niet alle zelfstandigen.

Uit de gedragswetenschappen weten we hoe moeilijk het is voor mensen om vooruit te kijken en zelf geld opzij te zetten voor 'later'. Om te voorkomen dat zelfstandigen na hun pensionering onvoldoende inkomsten hebben, pleit het Nibud ervoor dat zelfstandigen automatisch aanvullend pensioen gaan opbouwen. Dit wordt de standaardoptie, waarbij er een opt out-mogelijkheid is. Wanneer een zelfstandige kan aantonen dat pensioen opbouwen niet nodig is omdat er op de pensioendatum voldoende andere financiële middelen aanwezig zijn, kan hiervan worden afgezien.

Vergoed de eigen betalingen aan zorg voor gepensioneerden met lagere inkomens

Het afgelopen decennium zijn huishoudens die zorg nodig hebben - wat meer voorkomt naarmate men ouder wordt - meer kwijt aan zorguitgaven. Het is onduidelijk hoe zich dit in de toekomst verder zal ontwikkelen.

Het Nibud ziet echter dat gepensioneerden met lagere inkomens veel minder ruimte hebben om deze zorguitgaven op te vangen dan gepensioneerden met hogere inkomens. Hoe hoger het inkomen, hoe kleiner het deel van het inkomen dat iemand besteedt aan de noodzakelijke uitgaven. Hierdoor is er meer ruimte om eigen betalingen aan zorg op te vangen. Vrijtijdsuitgaven nemen namelijk af na de 70-75-jarige leeftijd en wanneer de gezondheidssituatie verslechtert. Juist de hogere inkomens geven een groter deel van hun inkomen uit aan vrijetijdsbestedingen. De gepensioneerden met lagere inkomens hebben deze 'compensatieruimte' niet. Bovendien hebben de gepensioneerden met lagere inkomens veel minder vaak een financiële buffer om dergelijke kosten op te vangen. Het Nibud vindt dan ook dat voor gepensioneerden met lagere inkomens de zorguitgaven (grotendeels) vergoed moeten blijven, gezien het feit dat ziek worden een risico is, waarbij men onverwachts met hoge kosten wordt geconfronteerd.

Voorkom dat de eigen woning dé inkomstenbron na pensionering moet zijn

Omdat er bij woningeigenaren veel geld in de eigen woning zit en het verschil in de financiële situatie na pensionering tussen huurders en woningeigenaren groot is, wordt regelmatig gespeculeerd hoe de eigen woning meer kan worden gezien als een van de *inkomstenbronnen* na pensionering.

Het Nibud ziet dat gepensioneerde woningeigenaren gemiddeld genomen minder woonlasten hebben. Hierdoor hebben zij ook minder inkomsten nodig om rond te komen. Het Nibud verwacht dat ook in de komende 40 jaar gepensioneerde woningeigenaren dit voordeel hebben ten opzichte van huurders, helemaal degenen die na 2013 hun hypotheek hebben afgesloten, die in 30 jaar volledig moet zijn afgelost. Dit vergroot het belang om bij de pensioenplanning niet alleen naar de inkomstenkant te kijken, maar ook naar de uitgavenkant om een oordeel te vormen of men voldoende zal hebben.

Ons inziens is het weinig effectief om mensen te stimuleren na hun pensionering kleiner te laten wonen. Beleidsmakers noemen dit regelmatig als manier om het geld uit de 'stenen' beschikbaar te krijgen. In de praktijk wordt de neiging om te verhuizen steeds kleiner naarmate men ouder wordt. Sociale aspecten en de gezondheid spelen een veel grotere rol bij een dergelijke keuze dan financiële aspecten. Het Nibud pleit ervoor te verkennen hoe het makkelijker kan worden om na pensionering de waarde van de woning te verzilveren zonder dat iemand hoeft te verhuizen. Nu zijn de mogelijkheden hiertoe nog beperkt.

Het Nibud is er geen voorstander van dat de eigen woning verweven raakt met de opbouw van werknemerspensioen, bijvoorbeeld door een deel van het opgebouwde pensioen via de werkgever in te zetten voor de aankoop van een eigen woning. Huishoudens vinden pensioenen hét moeilijkste onderwerp van alle geldzaken om zelf te regelen. Het vermengen van de (aanschaf van) de eigen woning tijdens de pensioenopbouw vergroot de complexiteit. Het onttrekt het geld aan de pensioenopbouw op een moment dat de inleg nog lang kan renderen. Bovendien maakt dit het totaal te verwachten inkomen na pensionering veel risicovoller; het is dan meer afhankelijk van de waarde van één woning in plaats van een goed gespreide beleggingsportefeuille.

Zorg dat gescheiden personen op de hoogte zijn van hun inkomsten na pensionering

Gescheiden personen komen relatief vaak moeilijk rond. Het aantal scheidingen neemt nog steeds toe, dus meer mensen zullen met de impact van een scheiding op de pensioensituatie te maken hebben. Nu is het wel zo dat de komende 40 jaar meer mensen met pensioen gaan die beiden hebben gewerkt en pensioen hebben opgebouwd. Hoewel we verwachten dat hierdoor de financiële impact van een scheiding kleiner is dan bij de huidige gepensioneerden, is het nog steeds vaak zo dat de inkomens van beide partners niet gelijk zijn. De financiële gevolgen van een scheiding blijven dus merkbaar.

Om de financiële impact te minimaliseren, vindt het Nibud het essentieel dat gescheiden personen meteen na de scheiding op de hoogte zijn van het deel van de pensioenaanspraken die zij van de ex-partner ontvangen en welk deel van hun eigen pensioenaanspraken naar de ex-partner gaat. Alleen dan weet men daadwerkelijk hoe men er na de pensionering voor staat en kan men een weloverwogen beslissing nemen om inkomsten te verhogen en/of uitgaven voortijdig te verlagen.

Overzicht krijgen van de financiële situatie na pensionering is nu voor gescheiden personen moeilijk. De inkomsten die iemand ontvangt van de ex-partner, zijn bij verevening niet zichtbaar op mijnpensioenoverzicht.nl. En het verschilt per pensioenuitvoerder of het deel dat naar de ex-partner gaat, op mijnpensioenoverzicht.nl staat. Pensioenuitvoerders zijn niet verplicht deze informatie aan mijnpensioenoverzicht.nl aan te leveren en kunnen dat formeel ook niet in alle gevallen. Bovendien ligt vooralsnog een grote verantwoordelijkheid bij de gescheiden personen zelf; zij moeten de scheiding binnen twee jaar doorgeven aan de pensioenuitvoerder(s).

Het Nibud juicht het dan ook toe dat er wetgeving in de maak is die regelt dat na een scheiding de opgebouwde pensioenaanspraken tijdens de periode *by default* over twee afzonderlijke pensioenaanspraken worden verdeeld. Op zo'n manier is duidelijk wat men aan inkomsten op de pensioendatum kan verwachten. Bovendien is er dan niet langer een afhankelijkheid van de ex-partner.

Daarnaast roept het Nibud de pensioenfondsen en -verzekeraars op bij verevening de pensioenaanspraken na een scheiding op de juiste manier in mijnpensioenoverzicht.nl weer te geven, om zo onduidelijkheid en onzekerheid over het te verwachten pensioen weg te nemen. Een alternatief is om dit via wetgeving te regelen. Binnen rekentools die de pensioensituatie in kaart brengen, raadt het Nibud aan dat er een waarschuwing komt dat de geschetste pensioensituatie kan afwijken in geval van scheiding.

Bied laagdrempelig financieel advies aan

Een minderheid van de Nederlanders is voldoende op de hoogte van de financiële situatie na pensionering. En van de huidige gepensioneerden geeft slechts een kleine minderheid aan inkomsten en uitgaven voorafgaand aan pensionering in kaart gebracht te hebben. Het Nibud verwacht ook niet, gezien de beperkingen in het gedrag van mensen, dat in de toekomst zal verbeteren. Ook in landen waar men ten aanzien van het pensioen meer keuzemogelijkheden heeft, is men er niet vaker actief mee bezig.

Het Nibud streeft er dan ook in de eerste plaats naar dat er ongemerkt, automatisch voldoende inkomen voor later wordt opgebouwd. Tegelijkertijd zijn levenslopen nu diverser. De huidige beroepsbevolking maakt meer veranderingen in de arbeidscarrière en de privésituatie mee dan de huidige gepensioneerden. Bovendien groeit het aantal beschikbare-premiereregelingen, waarbij het onzekerder is wat de hoogte van het inkomen na pensionering zal zijn.

Dit alles maakt het belang van het in kaart brengen van de gehele financiële situatie groter. Omdat mensen dit lastig vinden en snel uitstellen, is het belangrijk dat het zo laagdrempelig mogelijk wordt om hiermee aan de slag te gaan. Het zou helpen als werkgevers, pensioenuitvoerders en organisaties voor zelfstandigen (bijvoorbeeld een KvK) hun werknemers/deelnemers de mogelijkheid bieden om een keer in de vijf jaar gebruik te maken van (extern) financieel advies, bijvoorbeeld een financieel inzichtgesprek, waarbij zowel de inkomstsituatie als de (veranderingen in) het uitgavenpatroon aan bod komen. Door dit herhaaldelijk aan te bieden, wordt het laagdrempeliger om hier gebruik van te maken. Bovendien kunnen mensen dan tijdiger hun inkomsten of uitgaven aanpassen, óf hun verwachtingen bijstellen.

1. Inleiding

1.1 Ons pensioenstelsel in perspectief

Aan het eind van de 19^e eeuw vormden 'de bejaarden' de allerarmsten in de maatschappij. Veel oude mensen leefden na een werkend leven in armoede. Verklaringen hiervoor zijn dat fabrieksarbeid toenam en meer mensen in de stad gingen leven. In de stad waren de banden minder hecht, waardoor de zorg voor oudere familieleden beperkter was dan op het platteland. Het werken in de fabriek was zwaar; tegelijkertijd werd men ouder en zwakker zonder recht te hebben op een arbeidsongeschiktheidsuitkering. Sparen voor 'de oude dag' was onmogelijk gezien het lage loon. In die periode werd ouderdom een sociaal probleem. Er waren nog geen algemene collectieve voorzieningen voor ouderen².

Rond 1880 richtten Stork en de Gist- en Spiritusfabriek de eerste pensioenfondsen op vanuit ondernemingen. Die hadden als doel dat iemand ook na zijn werkzame leven op een vergelijkbare welvaart kon rekenen. Deze twee ondernemers zagen dat als hun morele plicht. Later volgden meer ondernemingen hun voorbeeld. In 1913 kwam de eerste wettelijke regeling: de Invaliditeits- en Ouderdomswet. Dit was een verplichte verzekering voor arbeiders in loondienst, betaald door werkgevers en werknemers. De regeling ging in vanaf 65-jarige leeftijd en was bedoeld voor werknemers. Zelfstandigen konden vrijwillig aansluiten, maar deden dat niet.

Pas in 1947 is er een algemene, wettelijke voorziening gekomen. In eerste instantie tijdelijk, de 'Noodwet Ouderdomsvoorziening', die in 1957 permanent werd doorgevoerd onder de AOW (Algemene Ouderdomswet). Tot 1985 kregen alleen mannen en alleenstaande vrouwen de AOW als zij 65 werden. Na die tijd kregen ook getrouwde vrouwen een eigen AOW. De hoogte van de AOW is gekoppeld aan het minimumloon. Sinds 2013 wordt de AOW-leeftijd in stappen verhoogd.

Aanvullende pensioenen werden na de Tweede Wereldoorlog ook meer wettelijk gereguleerd; in 1952 ontstond de Pensioen- en Spaarfondsenwet. Deze wetgeving stelde geen verplichting aan werkgevers om een pensioenregeling aan te bieden, maar had als doel om de pensioenvoorziening veilig te stellen als er een pensioenregeling werd aangeboden. Het moest worden voorkomen dat pensioenen niet konden worden uitgekeerd. Deze wet is in 2007 vervangen door de Pensioenwet.

Inmiddels zijn de ouderen niet meer de armsten in de maatschappij. Zo kopte het CBS n.a.v. hun armoedecijfers 'Ouderen lopen het minste risico op armoede'. Van de AOW'ers had 3 procent een laag inkomen, tegen circa 8 procent van de niet-AOW'ers^{3,4}.

De afgelopen 60 jaar is de opzet van het pensioenstelsel relatief stabiel gebleven. Nog steeds komt het Nederlandse pensioenstelsel na het Deense als beste ter wereld uit de bus, volgens de Global Pension Index⁵. Toch is er veel maatschappelijke en politieke discussie over de toekomst van het Nederlandse pensioenstelsel, vooral over de AOW en de werknemerspensioenen. Volgens sociale partners, de politiek en de pensioensector liggen de houdbaarheid van de AOW en de opbouw van het werknemerspensioen onder vuur, gezien een veranderende samenleving waarin mensen ouder worden, de verscheidenheid aan arbeidscarrières is vergroot en levenslopen meer verschillen. Het is echter nog niet gelukt om met alle betrokken stakeholders tot één gezamenlijk alternatief te komen.

In de discussies over de herziening van het pensioenstelsel blijft de kant van de consument - de gewone burger - in een bepaalde mate onderbelicht. Wat is wenselijk op microniveau, rekening houdend met de portemonnee van de burger? Wat heeft een persoon aan geld nodig om een zorgeloze pensioentijd tegemoet te kunnen zien?

² Swaan, A. de (2004). *Zorg en de staat; welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.

³ CBS (2018). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: CBS.

⁴ Bos, W. (2017). *Ouderen lopen het minst risico op armoede*. *ESB*, 102 (4749), 229.

⁵ Mercer (2017). *Melbourne Mercer Global Pension Index 2017*. Melbourne: Australian Centre for Financial Studies.

1.2 Een Nederland zonder geldzorgen, ook tijdens pensionering

Het Nibud heeft als doel dat Nederlanders hun inkomsten en uitgaven in balans kunnen houden, op de korte én op de lange termijn. Omdat niet iedereen zijn hele leven in staat is om inkomsten te verwerven om zo de uitgaven te bekostigen, is het wenselijk om geld opzij te zetten. De een zal dit zien als iemand zijn eigen verantwoordelijkheid, de ander vindt dat dit vooral automatisch voor mensen geregeld moet worden.

Het Nibud vindt het vooral belangrijk dat mensen ook na hun pensionering voldoende inkomsten hebben, zodat zij geen geldproblemen hebben.

De vraag is hoe we dat kunnen waarborgen voor de huidige generatie én toekomstige gepensioneerden, rekening houdend met de manier waarop mensen met geld omgaan, en met hun financiële behoeften, mogelijkheden en (fysieke) beperkingen.

1.3 Doel

Centraal in dit rapport staat de vraag:

Hoe zorgen we dat de komende 40 jaar huishoudens na hun pensionering hun inkomsten en uitgaven in balans kunnen houden?

Om hier antwoord op te krijgen, willen we inzicht krijgen in de volgende aspecten:

- Hoe staat de financiële situatie van gepensioneerden ervoor? En wat kunnen we hieruit leren voor toekomstige generaties ouderen?
- Welk inkomen is na pensionering nodig om in de noodzakelijke bestedingen en gewenste behoeften te voorzien?
- Hoe zorgen mensen er tijdens hun werkzame leven voor dat zij ook na hun pensionering kunnen rondkomen?

Bij de beantwoording van deze vragen, kijken we ook naar verschillen tussen groepen huishoudens.

1.4 Criteria voor het in balans houden van inkomsten en uitgaven

In dit rapport kijken we naar wat nodig is om ervoor te zorgen dat de toekomstige generaties ouderen - de huidige beroepsgerichte bevolking - hun inkomsten en uitgaven in balans kunnen houden als zij de AOW-gerechtigde leeftijd hebben bereikt.

Aan de hand van onderstaande criteria stellen we vast of huishoudens na hun pensionering in staat zijn om de inkomsten en uitgaven in balans te houden:

- Het inkomen is voldoende om in de gewenste behoeften⁶ te voorzien en minimaal voldoende om de noodzakelijke uitgaven voor levensonderhoud te bekostigen.
- Men is niet genoodzaakt om na de AOW-gerechtigde leeftijd te moeten werken om in de noodzakelijke uitgaven van levensonderhoud te kunnen voorzien.
- Men beschikt over een buffer om onverwachte, noodzakelijke uitgaven tijdens de pensioenperiode op te kunnen vangen.

⁶ In veel gevallen wil men na pensionering een vergelijkbare levensstandaard kunnen behouden, waarbij men de dingen kan (blijven) doen die men daarvoor ook deed.

- Men kan anticiperen op de inkomensterugval na pensionering. Men kan voorafgaand aan de pensionering voldoende een beeld krijgen van de inkomenssituatie tijdens zijn pensioenperiode, zodat hij/zij de bestedingen daarop kan afstemmen.
- Men hoeft niet meer inkomen en vermogen te hebben dan nodig is om in de gewenste behoeften en in een eventueel gewenste nalatenschap te voorzien.

Om vast te stellen wat nodig is, richten we ons op de aspecten waar huishoudens direct invloed op hebben of mogelijk erop kunnen krijgen. Dat betekent dat we niet ingaan op de hoogte van de AOW-leeftijd, de hoogtes van pensioenpremies, het beleggingsbeleid van pensioenfondsen, et cetera. Hierbij houden we rekening met het menselijke gedrag en de beperkingen daarvan.

1.5 Leeswijzer

Voorafgaand aan deze rapportage voerden we een onderzoek uit onder AOW-gerechtigden in de leeftijd van 66 tot en met 80 jaar, die we hebben gevraagd naar (de beleving van) hun financiële situatie tijdens hun pensionering⁷. Deze bevindingen vormen de leidraad in dit rapport. We laten zien wat de financiële situatie van de huidige generatie gepensioneerden is en stellen vast wat we hieruit kunnen leren voor toekomstige generaties gepensioneerden. Hierbij maken we gebruik van wetenschappelijke literatuur, eerder uitgevoerd Nibud-onderzoek en onderzoeken en cijfers van Netspar, het CBS en andere onderzoeksinstanties. Steeds vermelden we de bron van de informatie, tenzij de inzichten afkomstig zijn uit het onderzoek dat we voorafgaand aan deze rapportage hebben uitgevoerd.

In dit rapport gaan we achtereenvolgens in op:

- de financiële situatie van de huidige gepensioneerden;
- wat de financiële situatie van de huidige ouderen, zegt voor toekomstige generaties gepensioneerden;
- het gewenste en benodigde inkomen om in de bestedingen te voorzien;
- de manier waarop huishoudens zich voorbereiden op hun pensionering

Bovenstaand onderzoek en dit visierapport zijn mogelijk gemaakt door financiering van Independer en Stichting Pensioenregister. Wij bedanken Viola Verhoef en Joop Cohen (Independer), Ilse Blom (Stichting Pensioenregister), Michael Visser (Tilburg University) en Roos Kuip (Pensioenfederatie) voor het meeleezen.

⁷ Zie bijlage 1 voor meer achtergrondinformatie over dit onderzoek.

2. De financiële situatie van de huidige gepensioneerden

Een relatief laag percentage AOW-gerechtigden leeft - volgens de gehanteerde armoededefinities - in armoede: 3 procent, tegen 8 procent van de niet-AOW-gerechtigden⁸. Hoe beleven zij hun eigen financiële situatie? En hoe hebben zij de overgang naar pensionering op financieel gebied ervaren? In dit hoofdstuk gaan we in op de financiële situatie van de huidige gepensioneerden.

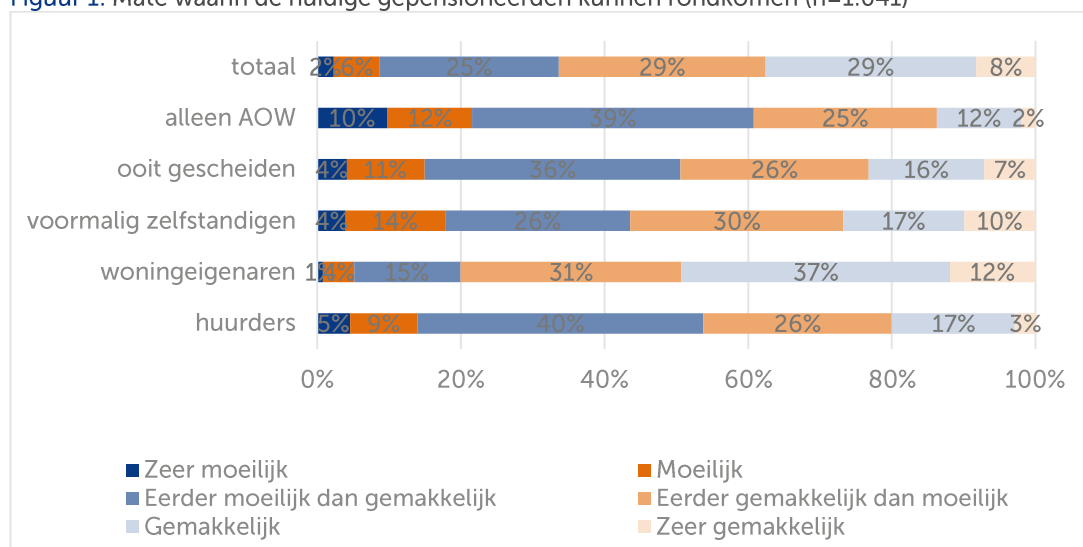
2.1 De beleving van de financiële situatie

2.1.1 Rondkomen

Van de huidige gepensioneerden komt 66 procent (zeer) gemakkelijk rond of eerder makkelijk dan moeilijk. Een op de drie heeft moeite met rondkomen (zie figuur 1). Zij komen makkelijker rond dan niet-gepensioneerden. Van de 45- tot 64-jarigen geeft 48 procent aan makkelijk rond te komen⁹.

Het percentage ouderen dat makkelijk kan rondkomen, is in de afgelopen 25 jaar toegenomen. In 2002 gaven voor het eerst meer 65-plussers dan 65-minners aan dat zij makkelijker konden rondkomen¹⁰.

Figuur 1: Mate waarin de huidige gepensioneerden kunnen rondkomen (n=1.041)

Er zijn groepen die beduidend minder makkelijk rondkomen. De volgende groepen geven *minder* vaak aan makkelijk rond te komen¹¹:

- mensen die ooit zijn gescheiden (49 procent van hen, tegen 72 procent die nooit zijn gescheiden);
- mensen met de lagere inkomens (47 procent van degenen met een netto huishoudinkomen van maximaal 2.000 euro);

⁸ Bos, W. (2017). Ouderen lopen het minst risico op armoede. *ESB*, 102 (4749), 229.

⁹ Schors, A. van der, Werf, M. van der, & Schonewille, G. (2015). *Geldzaken in de praktijk*. Utrecht: Nibud.

¹⁰ Knoef, M.G., Hussem, J., Soede, A. en Bresser, J. de (2014). *Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg*. Tilburg: Netspar.

¹¹ Hierbij hebben we een regressie-analyse uitgevoerd, waarin alle mogelijke invloedrijke kenmerken tegelijkertijd worden meegenomen. Dit zijn de kenmerken die, rekening houdend met de andere kenmerken, van invloed zijn.

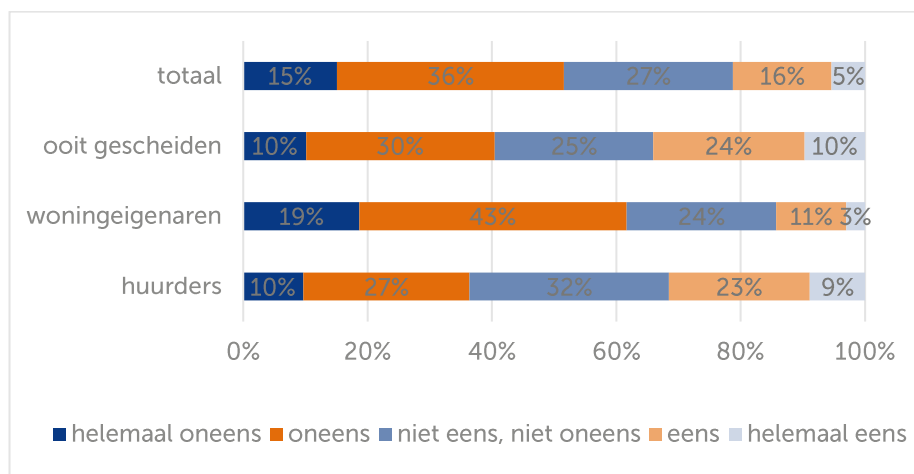
- huurders, vergeleken met woningeigenaren (46 procent tegen 80 procent). De woningeigenaren zonder hypotheek komen weer makkelijker rond (87 procent) dan de woningeigenaren met hypotheek (77 procent);
- voormalig zelfstandigen (56 procent van hen tegen 67 procent van de niet-voormalig zelfstandigen). De voormalig zelfstandigen die helemaal werknemerspensioen hebben opgebouwd kunnen weer moeilijker rondkomen dan degenen die in het verleden wel werknemerspensioen hebben opgebouwd;
- mensen die alleen van een AOW-uitkering leven (39 procent van hen).

2.1.2 Zorgen over de financiële situatie

Ook maakt het merendeel van de huidige gepensioneerden - 52 procent - zich niet of nauwelijks zorgen over hun financiële situatie; 21 procent doet dat wel (zie figuur 2). Daarbij gaat het vaker om:

- mensen die ooit zijn gescheiden;
- mensen met een lager inkomen;
- huurders;
- mensen zonder spaargeld.

Figuur 2: In hoeverre maakt men zich zorgen over de geldzaken (n=1.041)

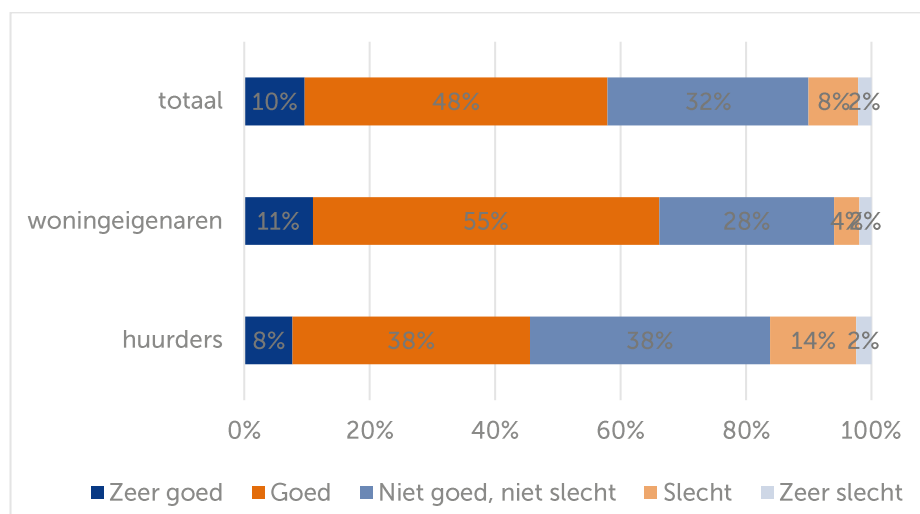
De twee meest genoemde zaken waarover men zich zorgen maakt, zijn:

- Men ervaart dat alles duurder wordt bij gelijkblijvende inkomsten.
- Men heeft geen spaargeld om grote uitgaven te kunnen bekostigen.

2.1.3 De financiële overgang naar pensioen

Ruim de helft van de huidige gepensioneerden (58 procent) heeft de financiële overgang naar pensioering als (zeer) goed ervaren; 10 procent als (zeer) slecht.

Figuur 3: Ervaring van de financiële overgang bij pensionering (n=1.041)

Ook hier blijkt duidelijk dat de gepensioneerden met hogere inkomens en de meer vermogenden de financiële overgang vaker als goed hebben ervaren. Rekening houdend met de inkomens- en vermogenssituatie, zeggen woningeigenaren de financiële overgang als makkelijker te hebben ervaren dan huurders (66 procent tegen 46 procent).

Mensen bij wie de overgang goed is verlopen, geven zelf ook aan dat dit komt doordat ze goed kunnen rondkomen. Ze zeggen ook dat zij zich goed hebben voorbereid en hun uitgaven hebben aangepast aan de inkomsten.

De 10 procent die de financiële overgang als slecht heeft ervaren, noemt het gedaalde inkomen als belangrijkste reden daarvoor.

Naast de financiële situatie, spelen niet-financiële aspecten een rol:

- Gepensioneerden die tevreden zijn met hun sociale leven, ervaren de financiële overgang vaker als zeer goed (65 tegen 40 procent van gepensioneerden die minder tevreden zijn).
- Gepensioneerden die tevreden zijn met hun gezondheid, hebben de overgang vaker als goed ervaren dan gepensioneerden met een slechtere gezondheid (68 tegen 47 procent).

2.2 De vermogenssituatie

Van de huidige gepensioneerden geeft 36 procent aan minder dan 5.000 euro aan spaargeld en/of beleggingen te hebben (zie tabel 1)¹². 27 procent wil niet zeggen of het huishouden vermogen heeft. Gezien het feit dat dit meer voorkomt onder de woningeigenaren zonder hypotheek (37 procent), lijkt het erop dat met name de meer vermogenden niet willen zeggen hoeveel vermogen zij hebben.

De spreiding in de vermogenssituatie is groot. Van de huurders heeft een meerderheid minder dan 5.000 euro achter de hand, tegen 12 procent van de woningeigenaren zonder een hypotheek. De verschillen in aanwezigheid van spaargeld blijven bestaan als we rekening houden met de inkomensverschillen tussen kopers en huurders.

¹² Kanttekening bij deze gegevens is dat we gevraagd hebben wat men aan spaargeld heeft. Hierbij kan iemand alleen het eigen spaargeld hebben opgegeven en niet dat van het gehele huishouden.

Ook gescheiden mensen blijken, gecorrigeerd voor inkomen, minder vaak spaargeld te hebben: 68 procent heeft spaartegoeden, tegen 86 procent van mensen die nooit zijn gescheiden.

Tabel 1: Hoeveelheid spaargeld en/of beleggingen, naar woonsituatie (n=1.041)

	Huur (n=415) %	Koop met hypotheek (n=453) %	Koop zonder hypotheek (n=165) %	Totaal %
Geen	33	11	5	19
Minder dan 5.000 euro	23	15	7	17
5.000 - 10.000 euro	8	7	4	6
10.000 - 30.000 euro	8	18	8	13
30.000 - 60.000 euro	4	10	13	8
60.000 euro of meer	4	10	26	10
Weet niet/wil niet zeggen	20	29	37	27

De hoeveelheid spaargeld en/of beleggingen van voormalig zelfstandigen wijkt niet af van dat van andere gepensioneerden (bijvoorbeeld die in loondienst zijn geweest). Onze verwachting is dat zij meer achter de hand zullen hebben, omdat dat een belangrijke bron van aanvullende inkomsten zou zijn. Het financieel vermogen van zelfstandigen (nog niet gepensioneerd) ligt namelijk wel iets hoger dan dat van werknemers¹³. Het kan het zijn dat de voormalig zelfstandigen al meer vermogen hebben ingezet aan het begin of tijdens de pensioenperiode.

2.3 De woonsituatie

Van de gepensioneerden geeft 60 procent aan een koopwoning te hebben. Van hen heeft 73 procent een hypotheek, 23 procent heeft de hypotheek afgelost en 4 procent heeft de woning gekocht zonder dat hier een hypotheek voor nodig was.

Helaas is onbekend wat de maandelijkse hypotheeklasten zijn. Het overgrote deel van de woningeigenaren met hypotheek (86 procent) geeft echter aan dat de woning meer waard is dan de hoogte van de hypotheek.

2.3.1 Aflossen hypotheek of verzilveren overwaarde

Het merendeel van de hypotheekbezitters (64 procent) is niet van plan om de hypotheek af te lossen. Tegelijkertijd hebben de meeste gepensioneerden niet direct de intentie om de overwaarde te verzilveren voor bestedingsdoeleinden. Ze weten nog niet wat ze met de waarde willen doen, willen er niets specifiek mee doen of willen het nalaten (zie tabel 2).

Tabel 2: Plannen met de waarde van de woning (alle respondenten met overwaarde en/of hypotheek afgelost en/of woning gekocht zonder hypotheek, n=550)

	%
Extra hypotheek afsluiten, om zo waarde te kunnen gebruiken voor andere bestedingen	<1
Gaan huren, om zo de waarde te gebruiken voor andere bestedingen	4
Kleiner gaan wonen, om zo de waarde te kunnen gebruiken voor andere bestedingen	5
Als erfenis nalaten	24
Niets	24
Weet ik nog niet	43
Anders	<1

¹³ CPB (2018). De verscheidenheid van vermogens van huishoudens. Den Haag: CPB.

2.3.2 Verhuiscgeneigdheid

De meeste gepensioneerden - huurders en woningeigenaren - zijn niet van plan om te verhuizen. Veruit de meeste ouderen willen zo lang mogelijk blijven wonen waar ze nu wonen (55 procent) of alleen verhuizen als dat echt moet (25 procent). Twee op de tien ouderen willen kleiner gaan wonen of zijn al kleiner gaan wonen.

Voormalig zelfstandigen zijn vaker dan anderen al kleiner gaan wonen voor hun pensionering (18 procent, tegen 7 procent van de niet-zelfstandigen). Dit sluit aan bij de bevinding dat zij vaker aangeven hun uitgaven te verlagen voor pensionering (zie hoofdstuk 5.2).

Tabel 3: Plannen om te verhuizen (n=1.041)

	%
Ja, ik wil graag kleiner wonen	9
Nee, ik ben al kleiner gaan wonen voor mijn pensionering	9
Nee, ik wil zo lang mogelijk blijven wonen waar ik nu zit	55
Alleen als het echt niet anders kan	25
Anders	3

Ook uit andere onderzoeken blijkt dat de neiging van ouderen om te verhuizen, beperkt is. Zo blijkt uit cijfers van het CBS (2018 o.b.v. WoON 2015)¹⁴ dat van de 65- tot 75-jarigen 4 procent beslist wil verhuizen en 18 procent eventueel. Onder 75-plussers is dit respectievelijk 2 procent en 12 procent. De meest genoemde reden (door 37 procent) om te verhuizen, is de gezondheid. Uiteindelijk verhuist meer dan 70 procent van de gepensioneerde huishoudens met een sterke verhuiscwens, niet.

In onderzoek van Knoef et al.¹⁵ is aan mensen in verschillende leeftijdscategorieën gevraagd of zij bereid zijn om tijdens hun pensionering te verhuizen met het doel om de woonlasten te verlagen. De antwoorden vormen een indicatie voor de bereidheid om het vermogen in de woning in te zetten voor consumptie tijdens pensionering.

Tabel 4 laat zien dat mensen jonger dan 55 jaar hier vaker toe bereid zijn dan 55-plussers. Van de 55- tot 64-jarigen wil slechts 13 procent om die reden verhuizen.

Tabel 4: Bereidheid om tijdens pensionering te verhuizen om de woonlasten te verlagen (bron: Knoef et al., 2014, p. 26; o.b.v. LISS-panel)

	25-44 jaar (n=760) %	45-54 jaar (n=499) %	55-64 jaar (n=329) %	65 jaar en ouder (n=54) %
Helemaal oneens	19	27	40	57
Beetje mee oneens	15	12	14	7
Beetje mee eens	40	37	32	26
Helemaal mee eens	25	23	13	7
Weet niet	1	0	1	2

¹⁴ CBS (2018). *Ouderen overwegen vaker een verhuizing*. Te verkrijgen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/32/ouderen-overwegen-vaker-een-verhuizing>.

¹⁵ Knoef M.G., Hussem A., Soede A. en Bresser J. de (2014). *Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg*. Tilburg: Netspar.

3. Verwachtingen voor toekomstige generaties gepensioneerden

Dit hoofdstuk beschrijft, op basis van maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in de pensioenvoorzieningen, hoe de financiële situatie zoals we die nu zien bij de huidige gepensioneerden, zich naar onze verwachting zal ontwikkelen. Is de inschatting dat het percentage gepensioneerden dat moeilijk kan rondkomen, zal toenemen?

3.1 Veranderingen in de financiële situatie

Op dit moment geeft twee derde van de gepensioneerden aan gemakkelijk rond te kunnen komen (zie paragraaf 2.1), waarbij een aantal groepen relatief vaak moeite heeft om rond te komen.

De helft van de alleenstaande gepensioneerden heeft nu een besteedbaar inkomen van minder dan 22.000 euro per jaar en de helft een hoger inkomen. Bij paren is dit doorsnee besteedbaar huishoudinkomen 33.000 euro per jaar¹⁶. Bij de huidige gepensioneerden, bestaat ruim de helft van het bruto huishoudinkomen uit AOW, een derde uit werknemerspensioen en gemiddeld 5 procent uit arbeidsinkomsten (loon/winst). Het resterende deel komt uit sociale voorzieningen, toeslagen en vermogen¹⁷.

De vraag is hoe deze inkomstenvoorzieningen zich voor de komende generaties gaan ontwikkelen. Verschillende ontwikkelingen spelen daarbij een rol:

- de arbeidsparticipatie van vrouwen;
- het aantal scheidingen;
- ontwikkelingen op de arbeidsmarkt;
- ontwikkelingen in de AOW en de werknemerspensioenen.

3.1.1 Arbeidsparticipatie van vrouwen

Een van de verklaringen waardoor ouderen sinds 15 jaar beter kunnen rondkomen, is dat meer mensen een aanvullend pensioen hebben en dat het bedrag aan aanvullend pensioen hoger is. Hierdoor is het gemiddelde bruto jaarinkomen van gepensioneerden gestegen¹⁸. De stijging van de aanvullende pensioenen is deels weer te verklaren door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen. Die stijging is natuurlijk eindig. De vraag is of toekomstige generaties nog profiteren van een hoger pensioeninkomen doordat beide partners aanvullend pensioen opbouwen.

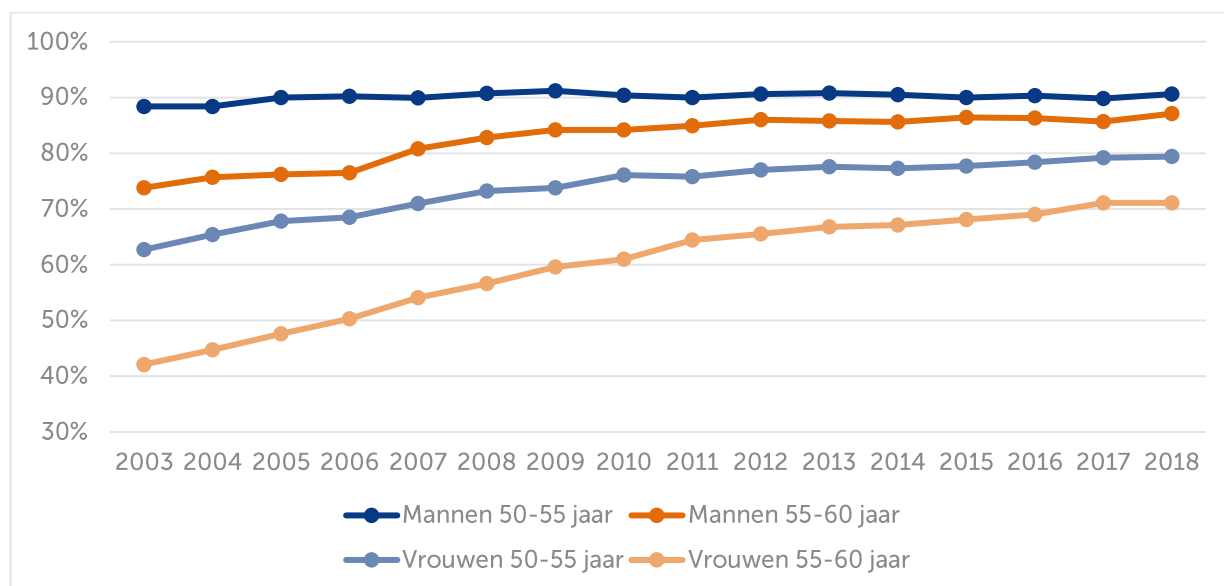
De arbeidsparticipatie van vrouwen in de leeftijd van 50 tot 55 jaar is de afgelopen 15 jaar gestegen. Van de vrouwen die in 2013 54 jaar waren, werkte iets meer dan 40 procent. Nu werkt 71 procent van de 54-jarige vrouwen. Van de huidige 40-jarigen werkt 82 procent van de vrouwen, tegen 92 procent van de mannen.

¹⁶ Cijfers CBS uit 2016, verkregen via Statline.

¹⁷ Cijfers CBS uit 2014, beschreven in: Scholte, R. en Lammers, M. (2017). *Inkomenspositie ouderen*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.

¹⁸ Schors, A. van der, Siesling, D.S., Starink, B. en Warnaar, M. (2016). *De bestedingen van ouderen; De ontwikkeling van het uitgavenpatroon van gepensioneerden onder de loep*. Utrecht: Nibud.

Figuur 4: Arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen in verschillende leeftijdsgroepen (bron: CBS)

Uit cijfers van het CBS¹⁹ blijkt dat in 2012 gemiddeld 75 procent van de 65-plussers aanvullend pensioen had; 92 procent van de mannen en 60 procent van de vrouwen. Aangezien nu veel meer 40-jarige vrouwen deelnemen aan het arbeidsproces dan 25-30 jaar geleden, zal het totale pensioeninkomen van een huishouden in de toekomst waarschijnlijk hoger zijn. Bovendien neemt niet alleen de arbeidsparticipatie toe, maar ook het aantal uren dat vrouwen werken. Ze bouwen daardoor ook *meer* aanvullend pensioen op. In 2012 was het verschil nog groot: het mediane aanvullende pensioen voor mannen lag op 11.700 euro bruto per jaar en voor vrouwen op 4.900 euro.

3.1.2 Aantal scheidingen

De kans dat een huwelijk in een echtscheiding eindigt, neemt toe. In 1990 was die kans 28 procent; in 2015 40 procent. Van de vrouwen geboren tussen 1940 en 1945 was 17 procent ooit gescheiden op de leeftijd van 50-55 jaar. Dit geldt voor 21,9 procent van de 50- tot 55-jarige vrouwen geboren tussen 1950 en 1955²⁰. Dit betekent dat er in de toekomst meer gepensioneerden zijn die een scheiding hebben meegemaakt. Paragraaf 2.1 laat zien dat van de huidige ouderen, rekening houdend met de inkomenssituatie en andere kenmerken, de gescheidenen moeilijker kunnen rondkomen tijdens hun pensioenperiode.

De vraag is of de impact van een scheiding op de financiële situatie de komende 40 jaar gaat veranderen. De arbeidsparticipatie van vrouwen neemt nog toe, waardoor zij ook zelf aanvullend pensioen opbouwen. Tegelijkertijd werken vrouwen nog altijd minder uren dan mannen als er kinderen komen, waardoor de gemiddelde pensioenopbouw lager is.

De financiële impact van een scheiding kan ook afnemen doordat de wetgeving over de verdeling van pensioenen bij scheiding mogelijk gaat veranderen. Naar verwachting wordt in 2019 een wetsvoorstel ingediend waarmee het opgebouwde pensioen tijdens het huwelijk na een scheiding automatisch wordt verdeeld in twee aparte pensioenaanspraken, tenzij men anders aangeeft. Nu moeten gescheidenen dat

¹⁹ CBS (2014). *Pensioenkloof tussen mannen en vrouwen nog steeds groot*. Verkregen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/22/pensioenkloof-tussen-mannen-en-vrouwen-nog-steeds-groot>.

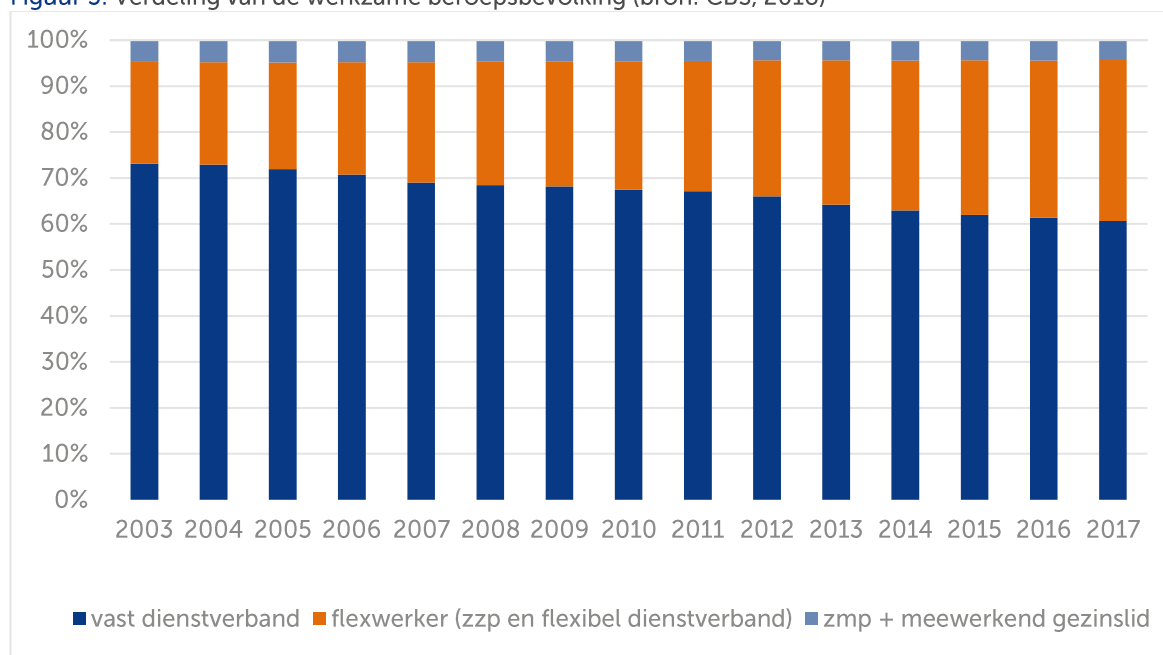
²⁰ CBS (2016). *Meer stellen gaan op jonge leeftijd uit elkaar*. Verkregen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/48/meer-stellen-gaan-op-jonge-leeftijd-uit-elkaar>.

binnen twee jaar na de scheiding regelen. Doen zij dat niet, dan moet men de opgebouwde pensioenaanspraken op de pensioendatum opeisen bij de ex-partner.

3.1.3 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De afgelopen 15 jaar is het aantal flexwerkers - zelfstandigen en mensen met een flexibel arbeidscontract - toegenomen. Zo laat figuur 5 zien dat in 2003 - toen de huidige 80-jarigen 65 jaar werden - 73 procent van de werkzame beroepsbevolking een vast dienstverband had. In 2017 geldt dat voor 61 procent van de werkzame beroepsbevolking.

Figuur 5: Verdeling van de werkzame beroepsbevolking (bron: CBS, 2018)²¹

Van de gepensioneerden die in hun werkzame leven vooral zelfstandige waren, geeft een relatief groot gedeelte aan moeilijk rond te kunnen komen. Als we dit bij de huidige gepensioneerden al zien, is de kans aanwezig dat bij toekomstige generaties meer ouderen zullen aangeven moeilijker rond te komen.

En die kans is reëel, want van de huidige werkenden is het verwachte pensioeninkomen²² van de doorsnee zelfstandige minder hoog dan dat van de doorsnee werknemer. Het gemiddeld opgebouwde werknemerspensioen is lager dan voor werknemers. Daarentegen beschikken zelfstandigen gemiddeld genomen wel over een hoger vrij beschikbaar vermogen en over meer vermogen in de eigen woning. Rekening houdend met al deze inkomstenbronnen is het mediane bruto vervangingspercentage 76 procent voor huishoudens met uitsluitend inkomsten uit een eigen bedrijf, terwijl dit voor huishoudens met uitsluitend inkomsten uit loondienst 83 procent is^{23, 24}.

²¹ CBS (2018). Weer meer vast werk, maar flexwerk groeit harder. Verkregen via: <https://www.cbs.nl/nt-nl/nieuws/2018/08/weer-meer-vast-werk-maar-flexwerk-groeit-harder>.

²² Met pensioeninkomen bedoelen we hier alle vormen van pensioeninkomen; zowel AOW en aanvullend pensioen, als lijfrenteproducten, spaargeld en beleggingen (vrij beschikbaar vermogen) en de eigen woning.

²³ Met bruto vervangingsratio bedoelen we het totaal aan verwachte pensioeninkomen gedeeld door het huidige bruto inkomen. Bij het verwachte pensioeninkomen wordt rekening gehouden met de AOW, aanvullend pensioen, lijfrenteproducten en vrije besparingen en de eigen woning.

²⁴ Zwinkels, W., Knoef, M., Been, J., Caminada, K., en Goudswaard, K. (2017). *Zicht op zpp-pensioen*. Tilburg: Netspar.

Hierbij moet worden opgemerkt dat de spreiding in pensioenopbouw onder zelfstandigen veel groter is dan onder werknemers. Van de laagste 20 procent aan inkomens zullen zelfstandigen naar verwachting meer pensioeninkomen hebben dan werknemers. Echter, voor de andere inkomensgroepen geldt dat de mediane bruto vervangingsratio voor zelfstandigen 10 tot 14 procentpunten lager ligt dan dat voor werknemers²⁵.

3.1.4 Ontwikkelingen in de AOW en de werknemerspensioenen

Behalve dat de AOW-leeftijd verschuift, zijn er vooralsnog geen voorstellen om de hoogte van de AOW-uitkering aan te passen. Deze is gekoppeld aan de hoogte van het minimumloon. Daarmee lijkt de basis aan inkomen nog steeds te bestaan. We zagen echter dat huishoudens die alleen een AOW-uitkering hebben, moeilijker rond kunnen komen (zie paragraaf 2.1.1). Ook hoofdstuk 4 laat zien dat veel mensen alleen AOW niet voldoende vinden.

Het percentage werknemers dat *geen* collectieve pensioenregeling heeft en daardoor geen pensioen opbouwt via de werkgever, is de laatste jaren niet afgenomen. In 2013 bood 14 procent van de werkgevers geen pensioenvoorziening aan. In 2007 en 2010 gold dit voor 16 en 15 procent van de werkgevers. Vooral werkgevers met minder dan 10 werknemers bieden geen pensioenregeling aan. Het aandeel werknemers zonder pensioenregeling is namelijk lager; dit lag in 2013 op 4 procent. Ook dit percentage is licht gedaald ten opzichte van 2010 en 2007. Hoewel dit nog niets zegt over de kwaliteit van de pensioenregeling en de hoeveelheid pensioen die er collectief wordt opgebouwd, bouwen de meeste werknemers op dit moment nog steeds pensioen op via de werkgever.

Wel hebben rond de werknemerspensioenen de afgelopen jaren diverse verschuivingen plaatsgevonden, die een weerslag kunnen hebben op de inkomenssituatie van toekomstige gepensioneerden. Een aantal van deze ontwikkelingen zijn:

- Er is een verschuiving in het type pensioenregelingen waarmee men pensioen opbouwt.
- Het maximale opbouwpercentage en het maximale inkomen waarover fiscaal voordelig pensioen kan worden opgebouwd, zijn verlaagd.
- De indexatie is de laatste jaren achtergebleven.

Pensioenregelingen

De meesten van de huidige gepensioneerden zullen een vorm van eindloonregeling hebben gekend. In 1999 had 62 procent van de deelnemers een gemiddelde of zuivere eindloonregeling, een kwart een middelloonregeling en 10 procent een combinatie van deze twee. Slechts 1 procent had een beschikbare-premieregeling²⁶.

In 2016 heeft niemand meer een eindloonregeling. Naar schatting heeft zo'n 81 procent van de beroepsbevolking die in 2016 collectief pensioen opbouwt, een middelloonregeling, 16 procent een beschikbare-premieregeling en 3 procent een combinatie²⁷.

De vraag is wat het effect is van het type pensioenregeling op de hoeveelheid aanvullend pensioen die men opbouwt. Zo is bij een middelloonregeling het maximale opbouwpercentage per jaar hoger dan bij een eindloonregeling. Bovendien wordt van toekomstige generaties verwacht dat zij langer doorwerken, waardoor zij over meer jaren pensioen opbouwen.

Bij een beschikbare-premieregeling is het effect van de rente op de uiteindelijke uitkering voor de individuele deelnemer groter dan bij een eindloonregeling of middelloonregeling, omdat die bepalend is voor de hoogte

²⁵ Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., en Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Tilburg: Netspar.

²⁶ SER (2000). *Pensioenkaart Nederland; Stand van zaken 1999 en vergelijking met de pensioenkaart Nederland van 1987*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

²⁷ Berekening op basis van cijfers van DNB (2018) over het percentage deelnemers in de verschillende pensioenregelingen en de opbouw via pensioenfonds en collectieve pensioenverzekeraar.

van een vaste, levenslange pensioenuitkering op pensioendatum²⁸. Een beschikbare-premieregeling hoeft echter niet per definitie tot een lagere pensioenuitkering te leiden dan een middelloonregeling; het is afhankelijk van hoe de regeling is ingevuld. Zo hangt het af van de jaarlijkse inleg en de geboden garanties. Denemarken en Australië hebben een pensioenstelsel gebaseerd op een beschikbare-premieregeling en die staan in de top 3 van beste pensioenstelsels in de wereld.

Veranderingen in het partnerpensioen

Van de huidige gepensioneerden zegt 24 procent weduwe of weduwnaar te zijn. Ruim vier op de tien van hen ontvangt nabestaandenpensioen en 8 procent ontvangt bijzonder partnerpensioen.

De vraag is of toekomstige generaties ouderen een lager partnerpensioen bij overlijden na pensionering kunnen verwachten. Die kans is aanwezig:

- Tussen 1998 en 2006 zijn veel partnerpensioenen op risicobasis geworden in plaats van op opbouwbasis. In 2006 blijkt er weer een toename te zijn van pensioenregelingen op opbouwbasis. Twee risico's die hierbij spelen, zijn²⁹:
 - Bij partnerpensioen op opbouwbasis hebben mensen de mogelijkheid om op pensioendatum partnerpensioen uit te ruilen voor extra ouderdomspensioen. Mensen kunnen in de verleiding komen hiervoor te kiezen als het ouderdomspensioen lager is dan verwacht.
 - Als het partnerpensioen op risicobasis is verzekerd, vervalt het partnerpensioen als men met pensioen gaat of als men van werkgever wisselt. Er is dus niet automatisch partnerpensioen geregeld na pensionering. Men kan ervoor kiezen om een deel van het ouderdomspensioen in te ruilen voor partnerpensioen. Daardoor wordt het ouderdomspensioen wel lager.
- Van oudsher bedroeg het partnerpensioen in werknemerspensioenregelingen 70 procent van het te bereiken ouderdomspensioen. In een aantal pensioenregelingen is het partnerpensioen nu een lager percentage.
- Mensen wisselen tegenwoordig vaker van baan, waardoor ze ook vaker te maken kunnen krijgen met een andere pensioenregeling. Doordat pensioenregelingen het partnerpensioen tegenwoordig verschillend invullen, bestaat de kans dat het partnerpensioen bij waardeoverdracht overgaat in (meer) ouderdomspensioen. Het partnerpensioen zelf vervalt dan.

Maximale opbouwpercentage en opbouwinkomen

Het opbouwpercentage is in 2015 sterk beperkt. Zo kon men maximaal fiscaal 2,15 procent per jaar aan pensioen opbouwen in een middelloonregeling; dat is nu 1,875 procent. Het effect op de pensioenaanspraken is afhankelijk van de leeftijd. Voor de 50-minners valt het effect hiervan weg tegen het feit dat zij verwacht worden langer door te werken en dus meer jaren pensioen opbouwen³⁰.

Ook is sinds 2015 het maximale inkomen waarover fiscaal gefacilieerd pensioen kan worden opgebouwd, gemaximeerd tot 105.075 euro (2018)³¹. Dit heeft echter slechts op een kleine groep betrekking; 2,4 procent van alle werknemers had een bruto jaarloon van meer dan 100.000 euro³². Aangezien de hogere inkomens goed kunnen rondkomen, is de verwachting dat dit nauwelijks meer huishoudens financieel kwetsbaar maakt na pensionering.

²⁸ Naast een vaste, gegarandeerde pensioenuitkering is het sinds 1 januari 2016 ook mogelijk dat pensioenuitvoerders bij een beschikbare-premieregeling een variabele pensioenuitkering aanbieden of een combinatie van vast en variabel. Bij een variabele pensioenuitkering wordt er doorbelegd na pensionering voor de opbouw van pensioen en wordt elk jaar na pensioendatum bepaald hoeveel pensioen men ontvangt.

²⁹ Everdingen, M., Fraterman, A., Kampen, J. van, Slootweg, E., Starink, B., Straalen, Y. van, en Visser, M. (2017). *Nabestaandenpensioen Versnipperde vormgeving vertroebelt risico's*. Tilburg: Netspar.

³⁰ Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., en Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Tilburg: Netspar.

³¹ De aftoppingsgrens van de fiscale pensioenopbouw is gebaseerd op een inkomen op voltijd basis.

³² CBS (2017). *De arbeidsmarkt in cijfers*. Den Haag: CBS.

De vraag is wat het betekent als de fiscaal gefacilieerde aftoppingsgrens nog verder zou worden verlaagd, bijvoorbeeld door dit gelijk te stellen aan het vierde belastingtarief (68.507 euro aan belastbaar inkomen). Ongeveer 10-15 procent van de werknemers zou het effect hiervan merken³³.

Het effect van verminderde indexatie en de crisis

De afgelopen jaren zijn de aanvullende pensioenen nauwelijks geïndexeerd en in sommige gevallen zelfs gekort. Dit merken de huidige gepensioneerden zelf al, doordat een deel van hun inkomen (het niet-AOW-gedeelte) de afgelopen jaren niet is gestegen.

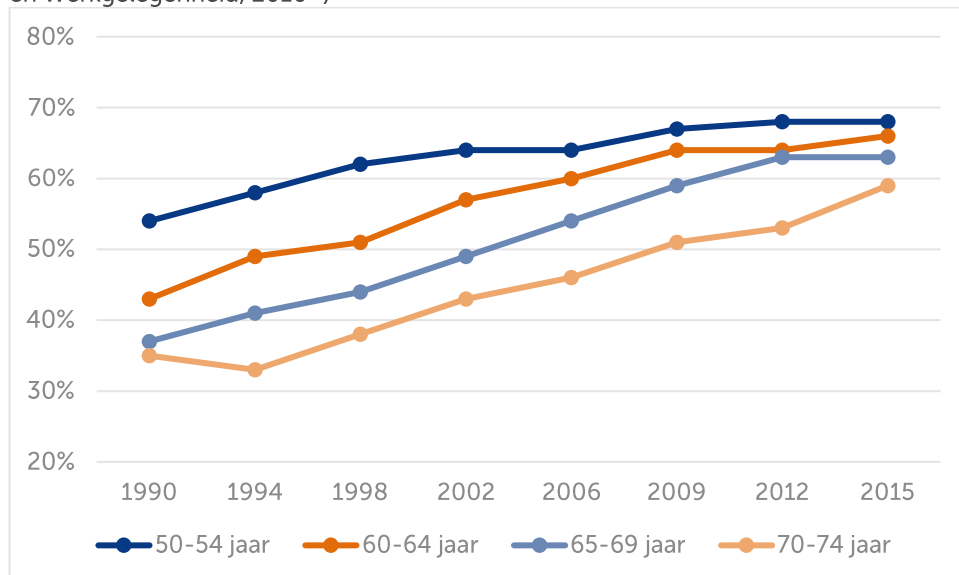
Maar ook op de opgebouwde pensioenen van de werkenden die nu pensioen opbouwen, heeft dit effect. Bij vergelijking van de verwachte pensioenaanspraken in 2008 en 2013 blijkt dat de reële pensioenaanspraken voor de doorsnee werknemer in 2013 13 procent lager is dan in 2008³⁴. Dit komt niet alleen door de achterwege gebleven of verminderde indexatie, maar kan ook komen door de crisisperiode zelf (bijvoorbeeld dat mensen minder loon hadden of geen werk meer, waardoor men minder pensioen heeft opgebouwd). Dit zal dus zeker zijn weerslag hebben op de inkomenssituatie op het moment van pensionering.

3.2 Veranderingen in de woonsituatie

3.2.1 Ontwikkelingen in huis- en hypotheekbezit

Figuur 6 laat zien dat het woningbezit de afgelopen 25 jaar sterk is gestegen. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen. Het percentage 70- tot 74-jarigen met een eigen woning ligt in 2015 nog circa 8 procentpunt lager dan het percentage 50- tot 64-jarigen met een eigen woning. Gezien de afnemende stijging van het percentage woningbezitters bij de 50- tot 64-jarigen, verwachten we dat dat rond de 65-70 procent blijft. Het percentage woningbezitters zal naar verwachting dus nog licht stijgen en daarna stabiliseren.

Figuur 6: Woningbezit in vier leeftijdsgroepen, in verschillende jaren (bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Werkgelegenheid, 2016³⁵)

³³ Afgeleid van CBS-cijfers over het bruto inkomen van werknemers (2016).

³⁴ Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., en Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Tilburg: Netspar.

³⁵ Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (2016). *Cijfers over wonen en bouwen 2016*.

We zagen een sterk positief verband tussen woningbezit en de financiële situatie van gepensioneerden. De vraag is of het percentage gepensioneerden dat makkelijk kan rondkomen in de toekomst nog zal stijgen, aangezien het woningbezit naar verwachting nog iets toeneemt. Dit zal afhangen van de vraag hoe de hypotheeklasten zich gaan ontwikkelen. De huidige gepensioneerden met een koopwoning hebben de waarde van hun woning sterk zien stijgen. De verkoopprijzen van woningen waren in 2017 160 procent hoger dan in 1995. Niet voor niets geeft bijna 9 op de 10 gepensioneerden met koopwoning aan dat er overwaarde in de woning zit.

Dit is ook terug te zien in de bruto hypotheeklasten; die zijn voor gepensioneerden beduidend lager dan voor niet-gepensioneerden. Zo betaalden 65- tot 74-jarigen met een hypotheek in 2015 350 euro bruto per maand, terwijl 35- tot 45-jarigen 870 euro per maand betaalden en 45- tot 55-jarigen 680 euro.

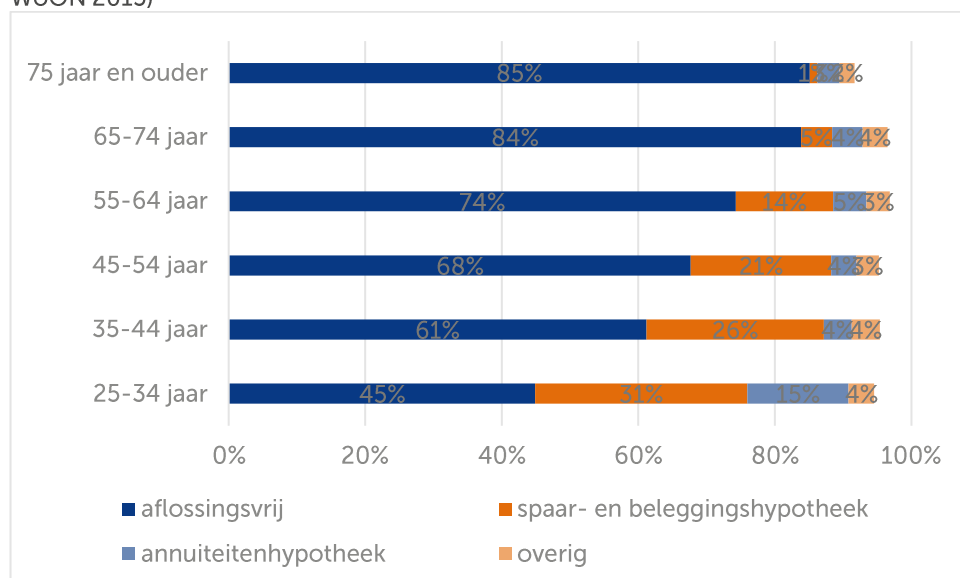
De vraag is of de maandlasten voor toekomstige generaties gepensioneerden ook laag zullen zijn als ze met pensioen gaan.

Onze verwachting is dat dat verschilt per groep, aangezien:

- er tussen 1995 en 2012 relatief veel (gedeeltelijke of volledig) aflossingsvrije hypotheeklen zijn afgesloten;
- het sinds 2013 verplicht is om een hypotheek volledig af te lossen in maximaal 30 jaar om in aanmerking te komen voor hypotheekrenteaftrek.

Figuur 7 laat voor 2015 de relatie zien tussen de leeftijdscategorie en de hypotheekvorm. Het aandeel huishoudens in de leeftijd van 25 tot 35 jaar dat een aflossingsvrije hypotheek heeft, is beduidend lager dan onder 35-plussers. Helaas zijn er nog geen nieuwe cijfers voor 2018. Cijfers van de vier grootbanken laten wel zien dat in 2015 van de nieuw afgesloten hypotheeklen 60 procent lineaire en annuïtaire hypotheeklen zijn, tegen 33 procent in 2011³⁶. Ook cijfers van De Nederlandsche Bank laten zien dat in 2017 weliswaar nog steeds het grootste deel van de totale Nederlandse hypotheekschuld aflossingsvrij is, maar dat het aandeel aan lineaire en annuïtaire hypotheeklen daarin toeneemt³⁷.

Figuur 7: Hypotheekvormen van huishoudens met één hypotheekvorm, naar leeftijd (in 2015, op basis van WoON 2015)

³⁶ De Nederlandsche Bank (2016). *Bancaire hypotheekportefeuilles onder de loep*. Verkregen via: <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archieef/dnbulletin-2016/dnb349156.jsp#>

³⁷ De Nederlandsche Bank (2017). *Overzicht Financiële Stabiliteit*. Verkregen via: https://www.dnb.nl/binaries/OFS_Najaar17%20WEB_tcm46-363954.pdf

3.2.2 Veranderingen in verhuisgeneigdheid

In paragraaf 2.3.2 stond dat de neiging onder gepensioneerden om te verhuizen laag is. De vraag is of dit ook geldt voor toekomstige generaties. Als het een generatie-effect is, verhuizen toekomstige generaties wellicht wél makkelijker om kleiner te kunnen wonen en/of de waarde uit de woning te verzilveren.

Uit de cijfers in paragraaf 2.3.2 kunnen we geen leeftijd- en generatie-effecten afleiden. De verwachting is echter niet dat de huidige werkenden na hun pensionering meer genegen zullen zijn om te verhuizen. Het percentage ouderen dat verhuist, is tussen 1995 en 2012 zelf iets afgenomen, van 7 naar 5 procent. Hoe meer de overheid burgers stimuleert om zelfstandig te blijven wonen en hoe groter het eigenwoningbezit, hoe kleiner de kans is dat mensen zullen verhuizen³⁸.

De verwachting is niet dat de motieven waarom mensen graag blijven wonen waar ze wonen - zoals de gehechtheid aan de woning en de directe omgeving - zullen gaan verschuiven met de tijd.

³⁸ Groot, C., Dam, F. van, Daalhuizen, F. (2013). *Vergrijzing en woningmarkt*. Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving.

4. Voldoende inkomen voor de noodzakelijke en gewenste bestedingen

Voor zeven op de tien gepensioneerden is het pensioeninkomen lager dan zij voorheen hadden. Niettemin kan twee derde van de huidige gepensioneerden goed rondkomen, zo zagen we in hoofdstuk 2. De vraag is welk inkomen in ieder geval nodig is om de uitgaven te kunnen bekostigen. En hoe verschilt dat tussen gepensioneerden, gezien de verschillen in bestedingen?

4.1 Wat vindt men voldoende?

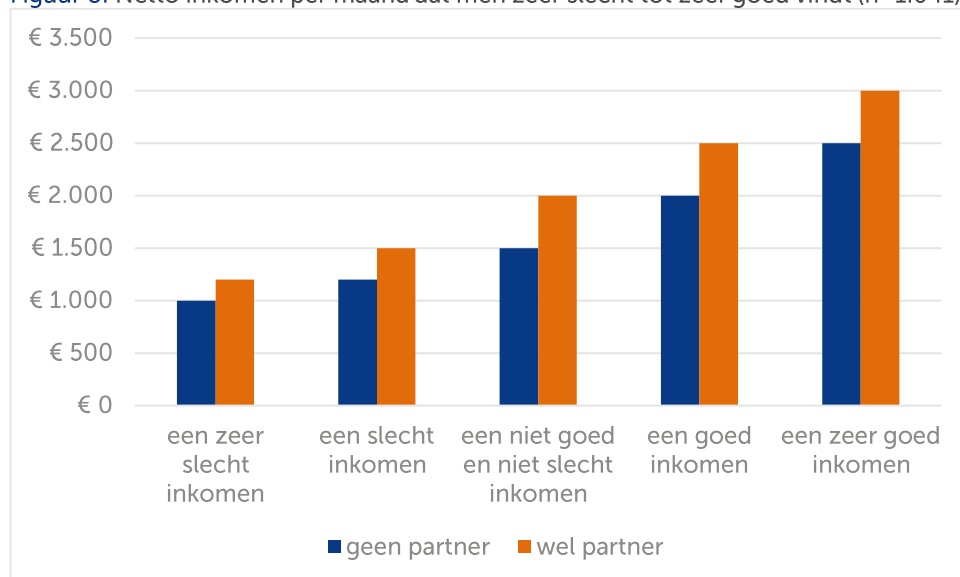
Aan de huidige gepensioneerden vroegen we welk netto inkomen zij (heel) slecht, niet goed/niet slecht en (heel) goed vonden. Deze inkomenswaardering geeft weer in welke mate iemand tevreden is met een bepaald inkomen. Dit is een indicatie van wat men een voldoende hoog pensioen vindt.

Mensen met een partner hebben een andere inkomenswaardering dan mensen zonder partner. Dat is begrijpelijk, mensen met een partner moeten met z'n tweeën leven van een bepaald inkomen en hebben dus een ander perspectief dan een alleenstaande.

Figuur 8 geeft de inkomenswaardering weer van alleenstaanden en paren³⁹.

We hebben het eigen inkomen van huishoudens vergeleken met de inkomenswaardering. Hieruit blijkt dat 17 procent van de gepensioneerden hun eigen inkomen op dit moment als (heel) slecht ervaart. 34 procent ervaart zijn inkomen op dit moment als niet goed en niet slecht, 33 procent als goed en 12 procent als meer dan goed⁴⁰.

Figuur 8: Netto inkomen per maand dat men zeer slecht tot zeer goed vindt (n=1.041)

Alleenstaanden zien 1.200 euro netto per maand als een slecht inkomen en paren 1.500 euro netto per maand. Dit komt overeen met de hoogte van de AOW. De meeste ouderen vinden alleen AOW dus een slecht

³⁹ We laten de mediane bedragen zien van de inkomens zien die alleenstaanden en paren goed en slecht vinden.

⁴⁰ De percentages tellen niet op tot 100 procent, omdat er een groep van 18 procent is die het huidige inkomen niet heeft opgegeven. Die hebben we buiten beschouwing gelaten.

inkomen. Een inkomen van 1.500 euro netto per maand (alleenstaanden) en 2.000 euro netto per maand (paren) vinden zij voldoende⁴¹.

Naast de huishoudsamenstelling, is het inkomen bepalend voor wat men een goed inkomen vindt (zie bijlage 2). Er is hierbij sprake van een zogenaamde preference drift: als men een hoger inkomen heeft, heeft men ook meer nodig om zich tevreden te voelen. Met name huishoudens met een netto inkomen van 3.000 euro of meer, hebben ook meer nodig om het een goed inkomen te vinden. Voor hen is minimaal 2.500 euro netto per maand gewenst.

De woonsituatie en leeftijd zijn niet significant van invloed op de inkomenswaardering.

Op basis van deze gegevens kunnen we een indicatie geven van de gewenste inkomensniveaus, gegeven het inkomen en de huishoudsamenstelling:

- Voor een 'niet goed en niet slecht inkomen' als het minimum aanvaardbaar inkomen, geldt:
*niet goed, niet slecht = 1118+0.29*besteedbaar huishoudinkomen+297*aanwezigheid partner*
- Voor wat men als een goed inkomen beschouwt, geldt:
*1434+0.36*besteedbaar huishoudinkomen+434*aanwezigheid partner*

Tabel 5 geeft de gewenste inkomens weer voor verschillende inkomensniveaus, voor huishoudens met en zonder partner.

Tabel 5: Welk netto inkomen men gewenst vindt voor een voldoende en goed inkomen na pensioen⁴²

	Huidig besteedbaar inkomen	Gewenst netto inkomen (huishoudens zonder partner)	Gewenst netto inkomen (huishoudens met partner)
Niet goed, niet slecht netto inkomen			
	€ 1.250	€ 1.480	€ 1.780
	€ 1.500	€ 1.550	€ 1.850
	€ 2.000	€ 1.700	€ 2.000
	€ 3.000	€ 1.990	€ 2.290
Goed netto inkomen			
	€ 1.250	€ 1.880	€ 2.000
	€ 1.500	€ 1.970	€ 2.090
	€ 2.000	€ 2.150	€ 2.270
	€ 3.000	€ 2.510	€ 2.630

4.2 De verwachte bestedingsbehoefte van niet-gepensioneerden

We zien dat het gewenste inkomen stijgt met het inkomen. Het stijgt echter niet een op een met het huidige inkomen. Dit is ook terug te zien als Nederlanders gevraagd wordt naar hun verwachte bestedingen na hun pensionering: absoluut gezien is de verwachte gemiddelde consumptie van hogere inkomens hoger, maar als percentage van het huidige inkomen niet. De laagste 20 procent aan inkomens zou 1,1x van het huidige

⁴¹ Het gaat hier om het netto inkomen; zonder toeslagen zoals zorgtoeslag en huurtoeslag.

⁴² We hebben de 71-minners gevraagd naar de woonlasten ten opzichte van voor pensionering en de 71-plussers gevraagd naar de huidige woonlasten ten opzichte van het begin van de pensioenperiode. Hun antwoorden verschilden nauwelijks van elkaar.

inkomen moeten behalen om in de gewenste consumptie te voorzien, terwijl de hoogste 20 procent 0,60x van het huidige gemiddelde netto inkomen nodig heeft om in de gewenste bestedingen te kunnen voorzien⁴³.

De bestedingen van de huidige gepensioneerden (zie tabel 6) laten ook zien dat een huishouden met een lager inkomen meer kans heeft dat het de gewenste bestedingen niet kan financieren, dan een huishouden met een hoger inkomen. Dit komt doordat huishoudens met een laag inkomen een groter deel van hun inkomsten kwijt zijn aan noodzakelijke uitgaven, zoals de woonlasten en voeding. Zo is een alleenstaande gepensioneerde met een besteedbaar inkomen van 1500 euro gemiddeld 29 procent van zijn inkomen kwijt aan huur/hypotheek, terwijl een alleenstaande met 2000 euro hier gemiddeld 22 procent van zijn inkomen aan kwijt is. Met een hoger inkomen wordt er meer aan vrijetijdsuitgaven besteed.

Tabel 6: Bestedingen van gepensioneerde alleenstaanden en paren, bij verschillende inkomens (absolute bestedingen en budgettaandeel (bestedingen als percentage van het besteedbaar inkomen))

Besteedbaar inkomen	Alleenstaanden				Paren			
	1500		2000		2000		2500	
	€	%	€	%	€	%	€	%
huur/hypotheek	451	29	449	22	395	17	391	13
gas	75	5	77	4	87	4	94	3
elektriciteit	28	2	32	2	48	2	50	2
water	10	1	10	1	14	1	15	0
lokale lasten	36	2	54	3	65	3	84	3
telefoon / televisie / internet	59	4	70	3	71	3	84	3
verzekeringen	152	10	173	9	317	13	321	10
contributies / abonnementen	52	3	92	5	85	4	121	4
vervoer	73	5	165	8	215	9	392	13
kleding en schoenen	68	4	75	4	82	3	108	4
inventaris	101	6	63	3	124	5	171	6
onderhoud huis en tuin	36	2	69	3	69	3	155	5
niet-vergoede ziektekosten	34	2	33	2	39	2	81	3
vrijetijdsuitgaven	94	6	239	12	224	9	411	13
voeding	178	11	261	13	347	15	404	13
overige huishoudelijke uitgaven	131	8	135	6	192	8	194	6

⁴³ Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., en Rhuggenaath, J. (2017). De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen. Tilburg: Netspar.

4.3 De veranderingen in bestedingen tijdens de pensioenperiode

In 2016 zag het Nibud dat de totale bestedingen van 65-tot 70-jarigen gemiddeld 16 procent afnamen ten opzichte van die van 50- tot 65-jarigen. Een 70-jarige gaf gemiddeld 13 procent minder uit dan een 65-jarige en een 75-jarige 19 procent minder dan een 65-jarige. Dit is begrijpelijk, aangezien de meeste gepensioneerden een lager besteedbaar inkomen hebben. Bovendien overkomt het velen dat tijdens de pensioenperiode de partner overlijdt, waardoor een deel van de uitgaven wegvallen.

De vraag is in hoeverre de bestedingen daadwerkelijk veranderen met de *leeftijd*, rekening houdend met het inkomen en de huishoudsamenstelling.

Op basis van het Budgetonderzoek van het CBS (2015) blijkt dat vanaf 70-75 jaar de gemiddelde totale bestedingen meer afnemen dan de gemiddelde inkomsten. Rekening houdend met het inkomen en de huishoudsamenstelling, besteden gepensioneerden ten opzichte van niet-gepensioneerden:

- minder aan telecom, verzekeringen anders dan de zorgverzekering, vervoer en kleding;
- meer aan gas, contributies en abonnementen, niet-vergoede ziektekosten, voeding en huishoudelijke hulp.

4.3.1 Verandering in vrijetijdsuitgaven

De bestedingen aan vrijetijdsuitgaven van 65- tot 70-jarigen zijn gemiddeld genomen hoger dan die van 50- tot 65-jarigen, gecorrigeerd voor de inkomenssituatie. Ze nemen echter af vanaf 70-jarige leeftijd. Deze daling zet door; vanaf 75-jarige leeftijd nemen de vrijetijdsuitgaven verder af. De daling is het sterkst bij de hogere inkomens. Dat is niet vreemd, aangezien zij een groter deel van hun inkomen aan vrijetijdsuitgaven besteden (zie paragraaf 4.2.2).

Niet alleen het inkomen, ook de gezondheidssituatie heeft zijn weerslag op de vrijetijdsbestedingen. De ouderen die ontevreden zijn over hun gezondheidssituatie, geven vaker aan dat ze minder aan vakantie en vrije tijd zijn gaan besteden tijdens hun pensionering.

4.3.2 Verandering in zorguitgaven

Tijdens hun pensioenperiode besteden gepensioneerden meer aan zorggerelateerde uitgaven; niet alleen zijn de bestedingen hoger dan voor hun pensionering, maar ze stijgen ook tijdens de pensioenperiode (zie bijlage 3 voor de ontwikkeling van zorggerelateerde uitgaven volgens de huidige gepensioneerden).

Het deel van de totale uitgaven dat huishoudens besteden aan niet-vergoede ziektekosten, is ten opzichte van 2000 en 2003 toegenomen. Daarnaast neemt het sinds 2013 ook toe met de leeftijd: 65- tot 70-jarigen besteden 2,1 procent van de totale bestedingen aan niet-vergoede ziektekosten; bij 75-plussers gaat het om 2,6 procent. In 2000 en 2003 wordt 1,5 procent van de totale bestedingen hieraan besteed⁴⁴. Uit onderzoek van Van Ooijen et al (2017) blijkt ook dat in 2015 de totale uitgaven van mensen met gezondheidsproblemen gemiddeld 3 tot 6 procent hoger zijn dan in de periode 2009-2012. Dit is voornamelijk toe te schrijven aan hogere medische eigen betalingen⁴⁵.

De vraag is wat het feit dat iemand zorguitgaven heeft, betekent voor de totale uitgaven. Het beeld is dat die laatste afnemen naarmate de gezondheid verzwakt.

- Rekening gehouden met leeftijd, inkomen, woningsituatie, zijn de totale uitgaven van mensen in een slechte gezondheid gemiddeld circa 2 procent lager dan de uitgaven van mensen in goede gezondheid. De bestedingen verschuiven van minder zorggerelateerde uitgaven naar meer zorggerelateerde uitgaven⁴⁶.
- Wanneer ouderen beperkte fysieke problemen krijgen, neemt de bestedingsbehoefte gemiddeld met 13 procent toe. Echter, als de fysieke problemen te groot worden, lijkt de bestedingsbehoefte wel af te nemen. Dit laatste effect was echter niet significant.

⁴⁴ Berekeningen o.b.v. Budgetonderzoek 2013, zie Schors, A. van der, Siesling, D.S., Starink, B. en Warnaar, M. (2016). *De bestedingen van ouderen; De ontwikkeling van het uitgavenpatroon van gepensioneerden onder de loep*. Utrecht: Nibud.

⁴⁵ Ooijen, R., Bresser, J. de, en Knoef, M.G. (2017). *Meer eigen verantwoordelijkheid in ouderenzorg: wensen en mogelijkheden*. Tilburg: Netspar.

⁴⁶ Ooijen, R., Bresser, J. de, en Knoef, M.G. (2017). *Meer eigen verantwoordelijkheid in ouderenzorg: wensen en mogelijkheden*. Tilburg: Netspar.

- De bestedingsbehoefte neemt af wanneer de cognitieve gezondheid achteruitgaat. Men heeft dan 9 procent minder inkomen nodig om dezelfde tevredenheid met de financiële situatie te hebben als daarvoor⁴⁷. Dit laatste komt met name doordat men minder behoefte heeft om bijvoorbeeld activiteiten te ondernemen.

4.4 Verschillen in bestedingen tussen woningeigenaren en huurders

In hoofdstuk 2 zagen we dat woningeigenaren makkelijker kunnen rondkomen dan huurders. Behalve dat zij een betere inkomenssituatie en vermogenssituatie hebben, hebben zij minder vaak met een stijging van de woonlasten te maken na hun pensionering dan huurders.

Tabel 7 laat zien dat de meeste gepensioneerden in een huurwoning na pensionering meer of hetzelfde betalen aan woonlasten, terwijl bijna alle woningeigenaren aangeven minder of hetzelfde kwijt te zijn.

Tabel 7: Verandering in woonlasten t.o.v. de situatie voor pensionering/het begin van de pensioenperiode⁴⁸

	Huurwoning (n=334)	Koopwoning met hypotheek (n=526)
	%	%
Meer	55	3
Minder	11	55
Hetzelfde	34	43

Als iemand zijn hypotheek heeft afgelost, kan hij met 20 tot 30 procent minder inkomsten af, zonder dat dit effect zal hebben op zijn levensstandaard. Met een hypotheek hebben mensen nog wel hypotheeklasten, alleen dat bedrag staat vaak langere tijd vast, terwijl een huur jaarlijks stijgt. Huurders hebben ook hogere gemiddelde woonlasten dan woningeigenaren met een hypotheek.

- De gemiddelde bruto hypotheeklasten van 65- tot 70-jarigen met een hypotheek zijn momenteel 450 euro per maand en die van 70-plussers 350 euro per maand.
- De gemiddelde bruto huurlasten zijn voor beide leeftijdsklassen 560 euro per maand.

Dat is een verschil van 5 tot 10 procent bij een besteedbaar inkomen van 2000 euro per maand.

⁴⁷ Kools, L. en Knoef, M.G. (2017). *Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering*. Tilburg: Netspar.

⁴⁸ We hebben de 71-minners gevraagd naar de woonlasten ten opzichte van voor pensionering en de 71-plussers gevraagd naar de huidige woonlasten ten opzichte van het begin van de pensioenperiode. Hun antwoorden verschilden nauwelijks van elkaar.

5. Voorbereiding op pensionering

Uit eerdere Nibud-onderzoeken blijkt dat niet zozeer de hoogte van het inkomen gelukkig maakt, maar grip op geld wel. Het Nibud ziet overzicht hebben van de financiële situatie dan ook als een belangrijke voorwaarde om de inkomsten en uitgaven in balans te kunnen houden. Als je weet hoe je ervoor staat, kun je daarop anticiperen en rekening mee houden.

De vraag is hoe de huidige gepensioneerden zich bezighouden met en voorbereiden op hun pensionering en hoe toekomstige generaties dit doen.

5.1 Inzicht in de financiële situatie na pensionering

De huidige gepensioneerden die de financiële overgang naar hun pensionering als goed hebben ervaren, geven zelf als belangrijkste reden hiervoor dat ze zich goed hebben voorbereid (zie paragraaf 5.1.1).

Een kleine meerderheid van 55 procent van de huidige gepensioneerden geeft aan dat zij van tevoren op een rij hebben gezet hoe de inkomsten en uitgaven veranderen na pensionering.

Eerder zag het Nibud al dat een minderheid van 40 procent van alle Nederlanders tussen de 25 en 65 jaar een overzicht heeft van alle inkomsten en uitgaven na pensionering, waarbij 55-plussers dit relatief vaak wel doen⁴⁹. Een grote groep, 35 tot 40 procent, geeft aan dit nog van plan te zijn. Bij velen wordt dit niet in actie omgezet, omdat men pensioenen en pensioeninformatie moeilijk vindt en omdat men niet weet waar men moet beginnen. Het feit dat men het ingewikkeld vindt, vormt een belangrijke belemmering om daadwerkelijk actie te ondernemen met betrekking tot de pensioenvoorbereiding⁵⁰.

Recent bleek dat Nederlanders van alle te regelen geldzaken, pensioenen het moeilijkst vinden om te regelen. Het op een na moeilijkst bevonden thema, het opbouwen van een buffer, sluit daarbij aan⁵¹.

Ook in andere landen, ongeacht het pensioensysteem en de eigen verantwoordelijkheid en keuzevrijheid in de pensioenopbouw, geldt dat slechts een klein deel zelf actief bezig is met pensioenen⁵². Zoals Prast en Soest benoemen⁵³: *“Het pensioendomein wordt gekenmerkt door omstandigheden dat ook goed geïnformeerde mensen systematisch keuzes maken die niet in lijn zijn met hun eigen doelen. Het gaat hier om menselijke eigenaardigheden die niet verdwijnen door feitenoverdracht en kennisbevordering op het gebied van pensioen, zelfs als dat zou gebeuren in begrijpelijk en via de geschikte kanalen.”*

5.1.1 Voorbereid zijn en de verwachte pensioensituatie

De financiële situatie na pensionering was voor 55 procent van de huidige gepensioneerden zoals verwacht; bij 28 procent was die minder goed dan verwacht.

Degenen die voor pensionering hun inkomsten en uitgaven in kaart hadden gebracht - 55 procent van de gepensioneerden - hadden vaker al een beeld van hun financiële situatie na pensionering. Slechts 4 procent van hen gaf aan dat ze geen verwachtingen hadden, tegen 17 procent van degenen die dit niet hadden uitgezocht.

⁴⁹ Schors, A. van der, en Warnaar, M. (2015). *De Nederlanders en hun pensioen*. Utrecht: Nibud.

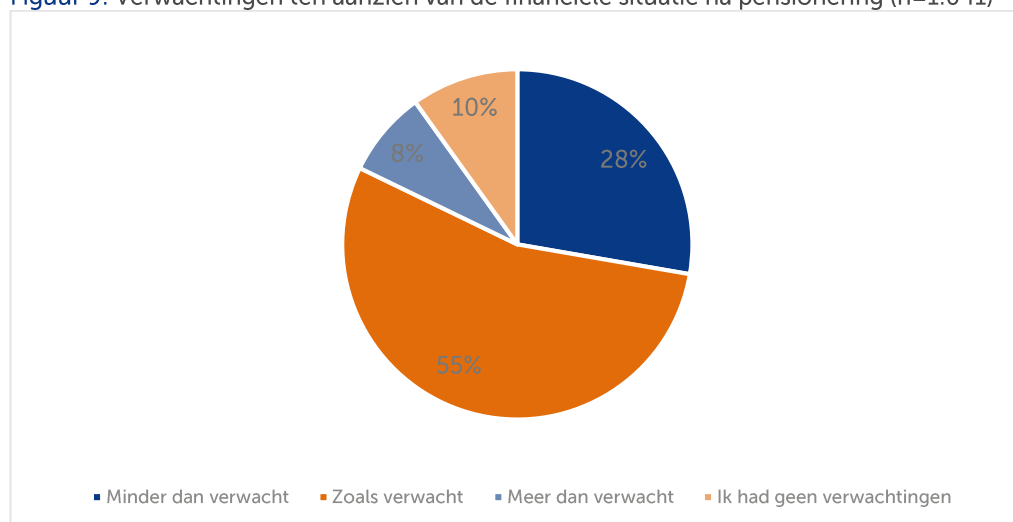
⁵⁰ Krijnen, J. (2017). *The psychological dynamics of inertia*. Tilburg: Tilburg University.

⁵¹ Wijzer in geldzaken (2018). *Wijzer in geldzaken – 10 jaar*. Den Haag: Wijzer in geldzaken.

⁵² Debets, S., Prast, H., Rossi, M.C. en Soest, A. van (2018). *Pension Communication in the Netherlands and other countries*. Tilburg: Netspar.

⁵³ Prast, H. en Soest, A. van (2014). *Pensioenbewustzijn*. Tilburg: Netspar.

Figuur 9: Verwachtingen ten aanzien van de financiële situatie na pensionering (n=1.041)

Degenen van wie de financiële situatie minder goed was dan verwacht, gaven vaker dan anderen aan dat ze terugkijkend iets anders of extra's zouden hebben gedaan ter voorbereiding op het pensioen. 55 procent van hen zegt dat, tegen 14 procent-15 procent van degenen waarvan de financiële situatie is zoals verwacht of zelfs beter dan verwacht. Zij zouden, achteraf bezien, vooral meer zijn gaan sparen, langer hebben doorgewerkt (tot aan de pensioenleeftijd) en/of de hypotheek zijn gaan aflossen.

Tegelijkertijd geeft 45 procent aan dat zij - als zij de situatie konden terugdraaien - niet iets anders zouden hebben gedaan, ondanks dat het tegenviel. Waarom dat zo is, hebben we niet gevraagd. Gepensioneerden die minder hebben dan verwacht, blijken vaker dan degenen van wie de situatie gelijk is aan de verwachtingen:

- uitgaven hebben verlaagd: 36 procent, tegen 17 procent;
- zijn blijven werken: 12 procent, tegen 5 procent;
- kleiner zijn gaan wonen: 10 procent, tegen 7 procent.

Het lijkt erop dat dit maatregelen zijn die men neemt als men ziet dat ze anders niet gaan rondkomen. Deze groep heeft namelijk van tevoren minder vaak gespaard/belegd (17 procent) dan degenen die evenveel hebben als verwacht (25 procent) of meer hebben dan verwacht (23 procent).

5.1.2 De inzet van financieel advies

Een financieel adviseur inschakelen om de pensioensituatie in kaart te brengen, gebeurt beperkt: een op de vijf Nederlanders tussen de 18 en 67 jaar heeft dat gedaan. Een adviseur wordt vooral ingeschakeld voor een hypotheekadvies. Ruim 30 procent van de Nederlanders tussen de 18 en 67 jaar heeft (nog) geen gebruik gemaakt van de diensten van een financieel adviseur⁵⁴.

De belangrijkste reden om niet naar een adviseur te gaan, is dat men daarvoor geen reden ziet. 13 procent heeft weleens overwogen om een financieel adviseur in te huren voor zijn pensioensituatie, maar heeft er uiteindelijk toch van afgezien. Voor hen speelt de prijs een belangrijke rol.

⁵⁴ Gaalen, C. van, Stoof, R., Warnaar, M. en Werf, M. van der (2017). *Keuzeproces bij financieel advies*. Utrecht: Nibud.

5.2 Maatregelen voorafgaand aan pensioen

5.2.1 Genomen maatregelen door gepensioneerden

Van de huidige gepensioneerden geeft 54 procent aan voorafgaand aan de pensionering maatregelen te hebben genomen. Het gaat hierbij om maatregelen om inkomsten te vergroten en/of uitgaven te verlagen. Zelf sparen of beleggen en/of het verlagen van de uitgaven zijn de twee meest genomen maatregelen (zie tabel 8).

Degenen die meer dan anderen maatregelen hebben genomen, zijn:

- Woningeigenaren: 56 procent van hen, tegen 48 procent van de huurders. Een op de vijf woningeigenaren geeft aan (een deel van) de hypotheek afgelost te hebben.
- Degenen die zelfstandige waren voor pensionering: 64 procent van hen heeft vooraf maatregelen genomen. Zij geven relatief vaak aan een lijfrenteverzekering of bankspaarproduct te hebben afgesloten en/of uitgaven te hebben verlaagd.
- Gepensioneerden die in het verleden zijn gescheiden: zij hebben vaker de uitgaven verlaagd en zijn kleiner gaan wonen.

Rekening houdend met bovengenoemde kenmerken en andere kenmerken van het huishouden, dan doet de hoogte van het inkomen er niet toe of men wel of geen maatregelen neemt. Het type maatregelen verschilt wel. Gepensioneerden met lagere inkomens nemen relatief vaak maatregelen om de uitgaven te verminderen, terwijl die met de hogere inkomens vaker maatregelen hebben genomen om de inkomsten te vergroten.

Tabel 8: Maatregelen die men voor pensionering had genomen (meerdere antwoorden mogelijk) (n=554)

	%
Zelf sparen/beleggen*	41
Uitgaven verlaagd	39
Lijfrenteverzekering of bankspaarrekening afgesloten*	28
Aflossen hypotheek	21
Besloten om te blijven werken na pensionering	13
Kleiner wonen	14
De overwaarde van het huis verzilverd	4
Anders	3

*bij sparen/beleggen gaat het om sparen of beleggen via een spaarrekening of beleggingsrekening (vermogensopbouw in box 3). Bij een lijfrenteverzekering of bankspaarrekening gaat het om geld dat wordt ingelegd als pensioenaanvulling (vermogensopbouw in box 1). Het staat op een geblokkeerde rekening waar men niet zomaar bij kan wil men gebruik maken van fiscale voordelen.

5.2.2 Geld opzij zetten

Een belangrijke reden voor zorgen onder huidige gepensioneerden, is dat men geen spaargeld heeft om grote uitgaven te kunnen bekostigen (zie paragraaf 2.1.2). Degenen die achteraf iets anders zouden doen in de voorbereiding op hun pensionering, noemen het meest dat ze meer zouden hebben gespaard (zie paragraaf 5.2.2). Dit laat zien dat de gepensioneerden het belang onderkennen van het hebben van spaargeld.

Een substantieel deel van de gepensioneerden heeft echter niet of nauwelijks spaargeld. Dat zien we onder alle Nederlanders terug. In totaal heeft circa 2,5 miljoen van de 7,7 miljoen huishoudens minder geld achter de hand dan het Nibud adviseert⁵⁵.

⁵⁵ Schors, A. van der, en Werf, M. van der (2017). *Geld achter de hand makkelijker maken*. Utrecht: Nibud.

Vanuit de gedragswetenschappen zijn er voldoende inzichten waarom sparen moeilijk is voor mensen. Een aantal redenen is:

- Het betekent een uitruil tussen het heden en de toekomst. Mensen zijn geneigd om het heden meer te waarderen dan de toekomst.
- Mensen vinden het moeilijk om verleidingen en beloningen op de korte termijn te weerstaan. Dit kan ertoe leiden dat mensen liever nu geld uitgeven in plaats van geld opzij te zetten voor later.
- Mensen zijn vaak overoptimistisch over de toekomst, waarbij ze denken dat het of wel goed komt of dat ze tegen die tijd wel een oplossing vinden.

Geld opzij zetten voor pensioenen is daarbij extra lastig, omdat:

- Pensioen iets is wat bij ouder worden hoort en daardoor onbewust als negatief wordt ervaren.
- Onzekerheid een grote rol speelt bij pensioenen. Het gaat over een lange periode, waarin nog van alles kan gebeuren, zowel in de persoonlijke situatie als macro-economisch gezien. Dat kan verlamdend werken om actie te ondernemen.
- De financieel-economische kennis van een groot deel van de mensen beperkt is. Enerzijds is het voor mensen lastig in te schatten welk bedrag zij opzij moeten zetten om een pensioen op te bouwen. Anderzijds is het maken van een goede inschatting tussen rendement en risico lastig. Zo blijkt dat pensioendeelnemers in de Verenigde Staten die zelf het beleggingsbeleid kozen, veelal extreme keuzes maken. Die keuzes leiden tot een laag of risicovol pensioen⁵⁶. Ook in Zweden zag men dat degenen die actief keuzes maakten m.b.t. hun beleggingen, over het algemeen meer kozen voor aandelen en minder goed hun risico's spreidden⁵⁷.

5.2.3 Keuzevrijheid en zelf actief aan de slag met het pensioen

Met de toename van het aantal beschikbare-premiereregelingen (zie paragraaf 3.1.4) heeft men meer mogelijkheden om zelf keuzes te maken in de pensioenvoorziening, bijvoorbeeld in de beleggingsportefeuille. De vraag is of mensen hier in de praktijk gebruik van maken.

In landen zoals in Chili, Zweden en Australië, waar men zelf uit beleggingsopties moet kiezen, kiezen mensen in het overgrote deel van de gevallen voor de standaardoptie⁵⁸. Het percentage Nederlandse werknemers dat gebruik maakt van bestaande keuzemogelijkheden binnen het werknemerspensioen (zoals hoog-laag-constructie, deeltijdpensioen en het vervroegen of uitstellen van het ouderdompensioen) is weliswaar de afgelopen jaren toegenomen, maar nog steeds maakt een duidelijke minderheid hier gebruik van⁵⁹. Enerzijds kan dit te maken hebben met onbekendheid met de mogelijkheden die er zijn. Anderzijds blijkt uit allerlei onderzoeken dat deelnemers vaak een vrije keuze willen hebben, maar tegelijkertijd ook keuzes graag uitbesteden en alles automatisch geregeld willen hebben^{60, 61}.

Tot slot zien we op andere dienstenmarkten, zoals de zorgverzekeringsmarkt en de energiemarkt, dat een minderheid van de klanten gebruikmaakt van de mogelijkheid om over te stappen. Zo stapt op de zorgverzekeringsmarkt jaarlijks circa 6 procent van de klanten over. Dat hoeft niet erg te zijn als dit een bewuste keuze is. Het blijkt echter dat het aantal mensen dat überhaupt nadenkt over het switchen, beperkt

⁵⁶ Beshears, J., Choi, J.J., Choi, Liabson, D. en Madrian, B.C. (2007). The importance of default options for retirement saving decisions. NBER Working Paper No. 12009.

⁵⁷ Cronqvist, H. en Thaler, R. (2004). Design Choices in Privatized Social Security Systems: Learning from the Swedish Experience. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 94, 424-428.

⁵⁸ Bakels, S., Joseph, A., Kortleve, N. en Nijman, T. (2017). *Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen*. Tilburg: Netspar.

⁵⁹ Willemsen, M. en Kortleve, N. (2016). Eenmalige pensioenuitkering voorziet in behoefte. *ESB*, 101 (4734), 347-349. Zie ook: <https://www.pggm.nl/wat-vinden-we/Paginas/Gebruik-keuzeopecties-binnen-pensioen-groeit.aspx>

⁶⁰ Hoff, S. (2015). *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; Van Dalen & Henkens, 2016

⁶¹ Dalen, H. van, en Henkens, K. (2016). *Keuzevrijheid in pensioen*. Tilburg: Netspar.

is^{62,63}. Dit heeft vooral te maken met onzekerheid (onzeker of ze er wel goed aan doen om over te stappen), omdat ze het ingewikkeld vinden om uit te zoeken en de meerwaarde er niet van inzien ('wat levert het me op'). Deze aspecten spelen naar verwachting ook als mensen op pensioengebied meer keuzes zouden krijgen in de opbouw van hun pensioen, bijvoorbeeld bij de keuze of het aanpassen van de beleggingsportefeuille.

⁶² Putten, M. van, Schors, A. van der, Dijk, E. van, en Dijk, W. van (2016). *Consumenteninertie in de keuze van contracten van dienstenmarkten; Keuzegedrag verzekeren*.

⁶³ Elshout, M., Giesen, M. van, en Zeelenberg, M. (2017). *Keuzegedrag verzekeren*. Tilburg: CenERdata.

Literatuur

- Bakels, S., Joseph, A., Kortleve, N. en Nijman, T. (2017). *Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen*. Tilburg: Netspar.
- Beshears, J., Choi, J.J., Choi, Liabson, D. en Madrian, B.C. (2007). The importance of default options for retirement saving decisions. *NBER Working Paper*, No. 12009.
- Bos, W. (2017). Ouderen lopen het minst risico op armoede. *ESB*, 102 (4749), 229.
- CBS (2014). *Pensioenkloof tussen mannen en vrouwen nog steeds groot*. Verkregen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2014/22/pensioenkloof-tussen-mannen-en-vrouwen-nog-steeds-groot>.
- CBS (2016). *Meer stellen gaan op jonge leeftijd uit elkaar*. Verkregen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/48/meer-stellen-gaan-op-jonge-leeftijd-uit-elkaar>
- CBS (2017). *De arbeidsmarkt in cijfers*. Den Haag: CBS.
- CBS (2018). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: CBS.
- CBS (2018). *Ouderen overwegen vaker een verhuizing*. Te verkrijgen via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/32/ouderen-overwegen-vaker-een-verhuizing>
- Cronqvist, H. en Thaler, R. (2004). Design Choices in Privatized Social Security Systems: Learning from the Swedish Experience. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 94, 424-428.
- Dalen, H. van, en Henkens, K. (2016). *Keuzevrijheid in pensioen*. Tilburg: Netspar.
- Debets, S., Prast, H., Rossi, M.C. en Soest, A. van (2018). *Pension Communication in the Netherlands and other countries*. Tilburg: Netspar.
- De Nederlandsche Bank (2016). *Bancaire hypotheekportefeuilles onder de loep*. Verkregen via: <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archieef/dnbulletin-2016/dnb349156.jsp#>
- De Nederlandsche Bank (2017). *Overzicht Financiële Stabiliteit*. Verkregen via: https://www.dnb.nl/binaries/OFS_Najaar17%20WEB_tcm46-363954.pdf
- Elshout, M., Giesen, M. van, en Zeelenberg, M. (2017). *Keuzegedrag verzekerden*. Tilburg: CenERdata.
- Everdingen, M., Fraterman, A., Kampen, J. van, Slootweg, E., Starink, B., Straalen, Y. van, en Visser, M. (2017). *Nabestaandenpensioen Versnipperde vormgeving vertroebelt risico's*. Tilburg: Netspar.
- Gaalen, C. van, Stoof, R., Warnaar, M. en Werf, M. van der (2017). *Keuzeproces bij financieel advies*. Utrecht: Nibud.
- Groot, C., Dam, F. van, Daalhuizen, F. (2013). *Vergrijzing en woningmarkt*. Den Haag: Planbureau voor de leefomgeving.
- Hoff, S. (2015). *Pensioenen: solidariteit en keuzevrijheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Knoef, M.G., Hussem, J., Soede, A. en Bresser, J. de (2014). *Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg*. Tilburg: Netspar.

Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., en Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Tilburg: Netspar.

Kools, L. en Knoef, M.G. (2017). *Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering*. Tilburg: Netspar.

Krijnen, J. (2017). *The psychological dynamics of inertia*. Tilburg: Tilburg University.

Mercer (2017). *Melbourne Mercer Global Pension Index 2017*. Melbourne: Australian Centre for Financial Studies.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (2016). *Cijfers over wonen en bouwen 2016*.

Ooijen, R., Bresser, J. de, en Knoef, M.G. (2017). *Meer eigen verantwoordelijkheid in ouderenzorg: wensen en mogelijkheden*. Tilburg: Netspar.

Prast, H. en Soest, A. van (2014). *Pensioenbewustzijn*. Tilburg: Netspar.

Putten, M. van, Schors, A. van der, Dijk, E. van, en Dijk, W. van (2016). *Consumenteninertie in de keuze van contracten van dienstenmarkten; Keuzegedrag verzekerden*.

SER (2000). *Pensioenkaart Nederland; Stand van zaken 1999 en vergelijking met de pensioenkaart Nederland van 1987*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

Scholte, R. en Lammers, M. (2017). *Inkomenspositie ouderen*. Amsterdam: SEO Economisch Onderzoek.

Schors, A. van der, Werf, M. van der, & Schonewille, G. (2015). *Geldzaken in de praktijk*. Utrecht: Nibud.

Schors, A. van der, en Warnaar, M. (2015). *De Nederlanders en hun pensioen*. Utrecht: Nibud.

Schors, A. van der, Siesling, D.S., Starink, B. en Warnaar, M. (2016). *De bestedingen van ouderen; De ontwikkeling van het uitgavenpatroon van gepensioneerden onder de loep*. Utrecht: Nibud.

Schors, A. van der, en Werf, M. van der (2017). *Geld achter de hand makkelijker maken*. Utrecht: Nibud.

Swaan, A. de (2004). *Zorg en de staat; welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.

Wijzer in geldzaken (2018). *Wijzer in geldzaken – 10 jaar*. Den Haag: Wijzer in geldzaken.

Willemsen, M. en Kortleve, N. (2016). Eenmalige pensioenuitkering voorziet in behoefte. *ESB*, 101 (4734), 347-349. Zie ook: <https://www.pggm.nl/wat-vinden-we/Paginas/Gebruik-keuzeopties-binnen-pensioen-groeit.aspx>

Bijlage 1 | Onderzoeksverantwoording

Doelgroep

Nederlanders in de leeftijd van 65 tot en met 80 jaar die meer dan één jaar met pensioen waren en van wie de partner ook met pensioen is.

Netto steekproef

1.041 respondenten.

De netto steekproef is representatief voor Nederlanders in de leeftijd van 65 tot en met 80 jaar wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en Nielsen regio.

Werving respondenten

Online vragenlijst via het panel van Research Now SSI (www.surveysampling.com).

Veldwerkperiode

28 maart 2018 tot en met 10 april 2018.

Tabel 9: Achtergrondkenmerken respondenten (n=1.041)

		%
Geslacht	Man	49
	Vrouw	51
Leeftijd	65 tot 70 jaar	43
	70 tot 75 jaar	35
	75 jaar en ouder	22
Woning	Huur	40
	Koop	60
Opleidingsniveau	Laag	40
	Middelbaar	29
	Hoog	31
Partner	Ja	64
	Nee	36
Overleden partner	Ja	24
	Nee	76
In het verleden gescheiden	Ja	26
	Nee	74

Tabel 10: Netto inkomen per maand per huishouden, naar wel/geen partner (n=1.041)

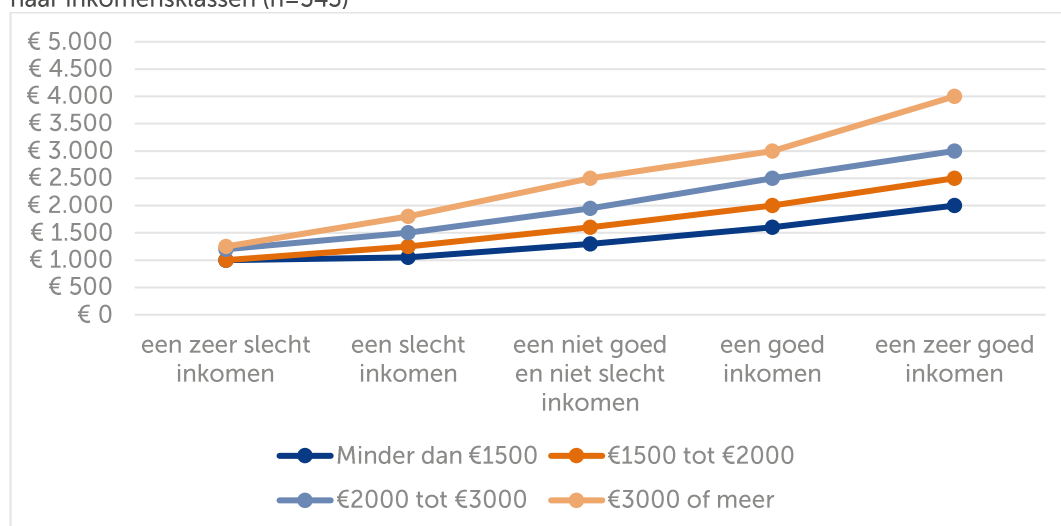
	Geen partner %	Wel partner %	Totaal %
Minder dan 1.500 euro	35	12	20
1.500 tot 2.000 euro	25	15	19
2.000 tot 3.000 euro	16	33	27
3.000 euro of meer	9	21	16

Tabel 11: Netto inkomen per maand per huishouden, naar woonsituatie (n=1.041)

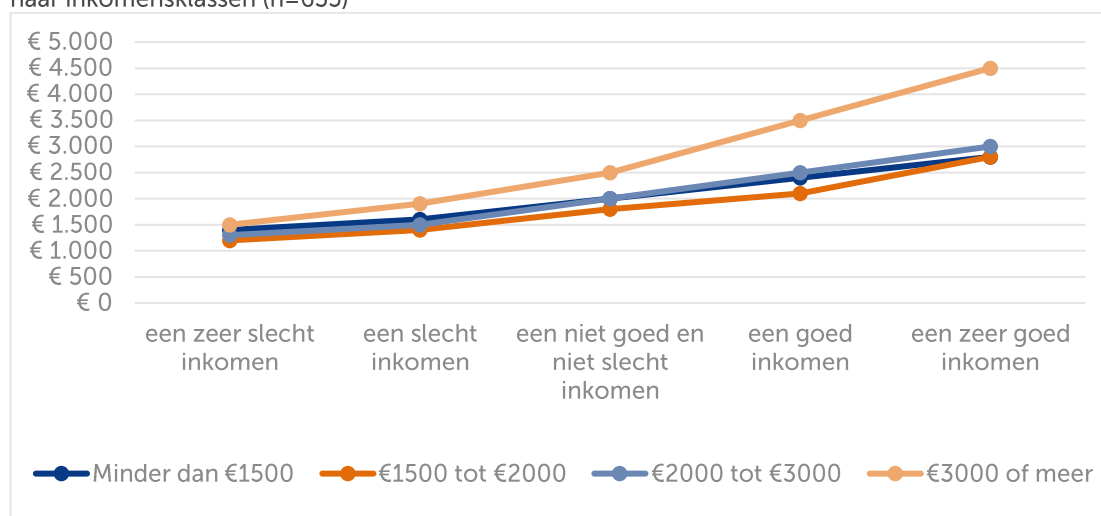
	Huurwoning %	Koopwoning %	Totaal %
Minder dan 1.500 euro	33	12	20
1.500 tot 2.000 euro	26	14	19
2.000 tot 3.000 euro	21	31	27
3.000 euro of meer	6	23	16

Bijlage 2 | Inkomenswaardering naar inkomen

Figuur 10: Netto inkomen per maand dat *alleenstaande gepensioneerden* zeer slecht tot zeer goed vinden, naar inkomensklassen (n=343)

Figuur 11: Netto inkomen per maand dat *gepensioneerden met een partner* zeer slecht tot zeer goed vinden, naar inkomensklassen (n=635)

Bijlage 3 | Verandering in de zorguitgaven na pensionering

De twee uitgavenposten waar de meeste gepensioneerden vooral meer aan uitgeven tijdens hun pensioenperiode, zijn zorggerelateerde uitgaven:

- de zorgverzekering;
- het eigen risico, medicijnen en hulpmiddelen.

Bijna 50 procent van de 75-minners geeft hier meer aan uit dan voor pensionering. Van de 71-plussers zegt weer 6 op de 10 dat zij er meer geld aan besteden dan aan het begin van de pensioenperiode.

Er zijn ook meer gepensioneerden van 71 jaar en ouder dan jongere gepensioneerden (jonger dan 71 jaar) die aangeven hier meer geld aan te besteden (zie tabel 12). De kosten nemen dus over het algemeen toe naarmate men ouder wordt.

Tabel 12: Gepensioneerden die meer besteden aan zorggerelateerde uitgaven t.o.v. de situatie voor pensionering (gepensioneerden t/m 70 jaar) of aan het begin van de pensioenperiode (gepensioneerden van 71 jaar en ouder)

	jonger dan 71 jaar %	71 jaar en ouder %
Zorgverzekering	48	62
Eigen risico, medicijnen en hulpmiddelen (bijv. steunzolen, rollator, gehoorapparaat)	47	60

Gepensioneerden blijken meer geld te besteden aan de zorgverzekering, het eigen risico van de zorgverzekering en hulpmiddelen dan voor hun pensionering (zie paragraaf 4.3).

Als iemand zorgbehoevender wordt, kan hij ook kosten krijgen in verband met (huishoudelijke) hulp, omdat hij niet (meer) in staat is alles zelf te doen. Ook kan men dan te maken krijgen met uitgaven aan persoonlijke verzorging en/of verpleging.

Iets minder dan vier op de tien gepensioneerden hebben deze uitgaven niet of besteden hier evenveel aan uit als ervoor.

De gepensioneerden van 71 jaar en ouder geven vaker dan 71-minners aan meer geld te besteden aan huishoudelijke hulp en andere hulp dan aan het begin van hun pensioenperiode. Een kwart van hen ziet de uitgaven hieraan toenemen (zie tabel 13).

Van de 75-plussers verwacht 35 procent hier de komende vijf jaar meer aan te gaan besteden dan ze nu doen.

Tabel 13: Veranderingen in bestedingen aan huishoudelijke hulp en andere hulp aan huis t.o.v. de situatie voor pensionering/het begin van de pensioenperiode, naar leeftijd

	jonger dan 71 jaar %	71 jaar en ouder %
Meer	14	25
Minder	14	13
Hetzelfde	35	27
N.v.t.	37	34

Ook aan uitgaven voor persoonlijke verzorging en/of verpleging zijn iets meer oudere dan jongere gepensioneerden meer gaan besteden. De groep is echter klein; 12 procent van de 71-plussers besteedt hier nu meer aan dan aan het begin van de pensioenperiode (zie tabel 14).

Met het stijgen van de leeftijd denken wel meer gepensioneerden dat ze de komende vijf jaar meer aan persoonlijke verzorging en/of verpleging gaan besteden: 22 procent van de 70- tot 75-jarigen, tegen 31 procent van de 75-plussers.

Tabel 14: Veranderingen in bestedingen aan persoonlijke verzorging en/of verpleging t.o.v. de situatie voor pensionering/het begin van de pensioenperiode, naar leeftijd

	jonger dan 71 jaar %	71 jaar en ouder %
Meer	7	12
Minder	12	12
Hetzelfde	44	38
N.v.t.	37	39

Of iemand meer uitgeeft aan de verschillende zorgkosten hangt niet alleen samen met zijn leeftijd, maar ook met zijn gezondheidssituatie. Degenen die zelf aangeven ontevreden te zijn over hun gezondheidssituatie, geven vaker aan tijdens hun pensioen meer uit te geven aan de zorgverzekering, extra zorgkosten (eigen risico, medicijnen en hulpmiddelen), huishoudelijke hulp en persoonlijke verzorging.